

T. O‘. Salimov, F. E. Sultonov

JAHON TARIXI

(milodiy V asr oxiridan – XV asr oxirigacha)

Qayta ishlangan va to‘ldirilgan 3-nashri

*O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi
vazirligi umumiy o‘rta ta’lim maktablarining
7-sinfi uchun darslik sifatida tasdiqlagan*

«O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi»

Davlat ilmiy nashriyoti

Toshkent — 2017

Mas'ul muharrir:

F. S. Hasanov – tarix fanlari nomzodi.

Taqrizchilar:

- Q. K. Rajabov** – tarix fanlari doktori, professor;
R. R. Nazarov – falsafa fanlari nomzodi;
A. T. Zamonov – O'zbekistonning eng yangi tarixi bo'yicha muvofiqlashtiruvchi metodik markaz bo'lim boshlig'i;
Sh. Safarova – RTM bosh metodisti;
U. Haydarov – Buxoro viloyati Buxoro tumani 13-IDUM internati oliy toifali tarix fani o'qituvchisi;
Z. Jumanova – Toshkent shahar Chilonzor tumanidagi 162-maktab tarix fani o'qituvchisi.

Shartli belgilar:

Eslang va yodda tuting!

Bularni takrorlab boring!

O'ylab ko'rib, xulosa chiqaring.

Mustaqil ish.

Savol va topshiriqlar.

**Respublika maqsadli kitob jang'armasi mablag'lari
hisobidan chop etildi.**

ISBN 978-9943-07-501-6

© Salimov T. O'. va boshqa., 2009, 2017.

© «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi»

Davlat ilmiy nashriyoti, 2009, 2017.

MUALLIFLARDAN

Aziz o'quvchilar!

Siz 6-sinfda «Jahon tarixi»ning qadimgi davrini o'rganingiz. Qadimgi davrda odamlar qanday yashagani, Qadimgi Sharq, Yunoniston va Rim davlatlarining ravnaqi va inqirozlari haqida bilib oldingiz.

7-sinfda esa o'rta asrlar davri tarixini o'qib-o'rganasiz. Bu davr jahon tarixining milodiy V asr oxiridan — XV asrning oxirigacha bo'lgan davrini, ya'ni qadimgi zamon bilan yangi zamon o'rtasidagi 10 asrni qamraydi.

Italiyalik ma'rifatparvar olimlar insoniyat tarixini «qadimgi tarix», «o'rta tarix» va «yangi tarix»larga bo'lib o'rganishni taklif etishgan. «O'rta tarix» deganda, avvalo, o'rta asrlar tarixi tushuniladi.

O'rta asrlar tarixini o'rganish davomida turli xalqlarning kundalik hayoti, xo'jalik faoliyatlari, iqtisodiy va siyosiy taraqqiyotini kuzatasiz va bizgacha saqlanib kelayotgan mashhur me'morchilik obidalari: saroy, madrasa, masjid va ibodatxonalar haqida tasavvurga ega bo'lasiz; Vatanimiz va jahonning mashhur olimlari faoliyati bilan tanishasiz.

Darslik ikki bo'lim va boblarga, har bir bob esa mavzularga bo'lingan. Berilgan ma'lumotlarning o'zlashtirishini yengillashtirish maqsadida har bir mavzu so'ngida nazorat savollari va topshiriqlar berilgan. Ularning aksariyati mustaqil fikrlash, mantiqiy xulosalar chiqarish singari qobiliyatlaringizni o'stirishga yordam beradi. Topshiriqlar nazariy bilim va amaliy malakalarni oshirib borishga yo'naltirilgan. Bular orasida soddalari bilan birga, Sizdan diqqat va fikr-mulohaza talab qiladigan murakkabroqlari ham bor. Darslikdagi tushuncha va sanalar bilan birga, zarur paytlarda lug'at, xronologik jadval, xarita va boshqa yordamchi vositalardan foydalanish tavsiya etiladi.

Ushbu darslikni yaratishda so'nggi yillarda nashr qilingan adabiyotlardan foydalanildi. Darslik rangli rasmlar, chizmalar, atamalar izohlari, sinf va uy vazifalari bilan to'ldirilgan.

KIRISH

Ma'lumki, o'rta asrlar tarixi qadimgi va yangi zamon o'rtasida o'tgan butun boshli o'n asrni, ya'ni milodiy V asrning so'nggi qismidan to XV asrning so'ngiga qadar davom etgan juda ulkan va qiziqarli davrni qamrab oladi. Unda feodal jamiyatning qanday vujudga kelgani, qay tariqa rivoj topgani, xalq ommasi qanday yashagani va mehnat qilgani, ular o'z ozodliklari uchun olib borgan urushlarda o'z mustaqilliklarini qanday himoya qilganliklari haqida hikoya qilinadi.

O'rta asrlar jamiyati haqida. O'rta asrlar kishilik jamiyati Yevropada feodal, Osiyoda esa yer egaligi jamiyati deb ataladi.

«Feodal» atamasi lotincha «feod» so'zidan olingan. Ma'lum xizmat evaziga qirol tomonidan berilgan va meros bo'lib qoladigan yer-mulkka feod deyilgan. Feod egasi esa feodal deb aytilgan. Feodal jamiyati yer egaligiga asoslangan jamiyatdir.

Yevropada yer-mulk egasi feodal deb atalgan. Feodal o'z yerining bir qismini dehqonlarga chek yer qilib bo'lib bergan. Buning evaziga dehqonlar feodalning yerlarini ishlab berganlar. Dehqonlar o'zlariga berilgan chek yerlarida yetishtirgan hosildan ma'lum qismini feodalga soliq sifatida to'laganlar.

Feodal davri turli xalqlarda turlicha vaqtlarda tashkil topgan. Masalan, G'arbiy Yevropada V asr oxirlarida zaiflashgan G'arbiy Rim imperiyasi 476-yilda «varvarlar»ning qaqshatqich zarbasidan qulaganidan so'ng feodal davri vujudga kelgan.

Turli mamlakatlarda feodal davri hukm surgan davrlar ham turlicha bo'lgan.

Osiyoda yer egaligi jamiyati. Osiyoda (xususan, Vatanimiz hududida ham) yer egaligi Yevropadagidan farq qilgan. Osiyoda davlat hukmdori yerning oliy egasi hisoblangan. Yer maydonlarining ma'lum qismi bevosita davlat

mulki bo'lgan. Davlat hukmdorlari va katta yer egalari yerlarini dehqonlarga ishlash uchun ijaraga bo'lib berganlar. Ijarachilar o'sha yerlarda yetishtirgan hosilning belgilab qo'yilgan ma'lum bir qismini yer egaloriga topshirganlar. Osiyoda Yevropadagidek yer egasining yerini ishlab berish majburiyati bo'lmagan.

Yevropada yog'ingarchilik ko'p bo'lganligi uchun dehqonchilik rivojlangan. Osiyoda esa bunday imkoniyat bo'lmagan, yog'ingarchilik tanqisligi sababli yerlarning namlik miqdori ancha past bo'lgan. Bunday sharoitda sun'iy sug'orishga ehtiyoj tug'ilgani tabiiy.

Shu boisdan ham Osiyoda yer egalari uchun yerlarining hammasini dehqonlarga ijaraga bo'lib berish foydali bo'lgan. Negaki bu bilan sug'orish inshootlarini doimiy tozalab turish majburiyati ham dehqonlar zimmasiga yuklangan.

Osiyo va Afrika mamlakatlarida o'troq dehqon hamda ko'chmanchi qabilalar, xalqlar orasidagi munosabatlar muhim o'rin tutgan. Sababi, ushbu mamlakatlarda ko'chmanchi chorvachilik xo'jaligi asrlar davomida saqlanib kelgan. Agar dehqonlar bilan chorvadorlar o'rtasida ayirboshlash bo'lsa, jamiyat yuksalgan.

Lekin ko'chmanchilar bosqini va talonchiliklari sun'iy sug'orish inshootlarining vayron etilishi, ko'plab aholining qirilishi va asirlikka olib ketilishi bilan tugagan. Xususan, ko'p oylik qamaldan so'ng Urganchni egallagan mo'g'ullarning har bir askariga 24 nafardan asir to'g'ri kelgan.

O'rta asrlar tarixini davrlashtirish. O'rta asrlar tarixi ikki yirik davrga bo'linadi:

1. Milodiy V asr oxiridan — XI asr o'rtalariga qadar:

- yangi feodal jamiyatga o'tish;
- yer egaligi yangi turlari (yirik yer egalari — feodallar, qaram dehqonlar toifalari)ning shakllanishi;
- G'arbiy Yevropada yangi diniy ta'limot — xristianlikning keng tarqalishi;
- Sharqda islom dinining vujudga kelishi va tarqalishi;
- yirik feodal davlatlarning paydo bo'lishi.

2. XI asrning o'rtalaridan — XV asr oxiriga qadar:
- yer egaligi ishlab chiqarish munosabatlarining yuksalishi;
  - o'z-o'zini ta'minlovchi — natural xo'jalikdan, bozor uchun mahsulot yetishtiruvchi xo'jalikka o'tilishi;
  - o'rta asrlarda shaharlarning va hunarmandchilik sexslarining taraqqiyoti;
  - savdoning yuksalishi: xalqaro savdo, bozor, yarmarka va birjalar;
  - Yevropa shaharlarining senyorlar hukmronligidan ozod bo'lish uchun kurashi;
  - erkin shaharlar, shahar, respublikalar va yirik markazlashgan davlatlarning shakllanishi;
  - markaziy hokimiyat obro'-e'tiborining o'sib borishi;
  - toifaviy hokimiyat organlari (parlament, General shtatlar)ning shakllanishi;
  - xristian cherkovi va salib yurishlari;
  - Yevropa, Osiyo, Afrika va Amerika xalqlari tarixi;
  - dunyo xalqlarining ilm-fani va madaniyati.

O'rta asrlar tarixi manbalari. O'rta asrlar tarixiga oid manbalar ikki asosiy turga bo'linadi:

1. Yozma manbalar:

- tarixiy yilnomalar;
- soliq, jarima, sud, oldi-sotdi, qarz majburiyatlari bilan bog'liq rasmiy hujjatlar;
- imperator, qirol va sultonlarning farmonlari, farmoyishlari.
- O'rta asrlarda dastlab barcha hujjat va kitoblar xattotlar tomonidan bitilgan. XI asrda Xitoyda, XV asr o'rtalarida Yevropada kitob bosish dastgohlarining yaratilishi natijasida yozma manbalar soni keskin ko'payadi.

2. Moddiy manbalar:

- badiiy-tasviriy asarlar: haykallar, suratlar, amaliy san'at namunalari;
- tarixiy muzeylardagi mehnat va jang qurollari;
- turli tanga-chaqalar;
- kiyim-kechak va taqinchoqlar;
- uy-joylar va jihozlar;
- saroylar, qasrlar, ibodatxonalar.

Qadimgi dunyo			Oʻrta asrlar															Yangi davr			Eng yangi davr			
3	2	1	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	
Milod-gacha asrlar			Milodiy asrlar																					

Rimdagi harbiy sarkardalardan biri, german qabilalaridan boʻlgan Odoakr 476-yilda isyon koʻtarib, soʻnggi imperator Romul Avgustulni taxtdan chetlatgan. Uning talabi bilan senat Rimning gʻarbiy qismiga imperator kerak emasligini eʼlon qilib, hokimiyat ramzlarini Konstantinopolga – Sharqiy Rim imperatoriga joʻnatadi.

1. Oʻrta asrlar tarixi haqida nimalarni bilib oldingiz?
2. Yevropa feodal jamiyati haqida soʻzlab bering.
3. Osiyo yer egaligi jamiyatining Yevropadagidan farqi nimada edi?
4. Oʻrta asrlar tarixi nechta davrga boʻlinadi?
5. Tarixiy manbalarning turlarini izohlab bering.
6. Davr chizigʻini tushuntirib bering.

I BOB. O‘RTA ASRLARNING ILK DAVRI

1-§. GERMAN QABILALARI VA RIM IMPERIYASI

Milodning ilk asrlarida Osiyodagi xunn, Yevropadagi german qabilalarida mulkiy tabaqalanish kuchayib, ular zaiflasha boshlagan Rim imperiyasiga bosqinlarini kuchaytirishgan.

Xalqlarning buyuk ko‘chishlari. Milodiy IV–VI asrlarda

1-rasm. Varvarlar

Yevropani xunn qabilalari boshlab bergan «Xalqlarning buyuk ko‘chishlari» jarayoni qamrab oladi. Ushbu jarayonning o‘ziga xos bir qancha sabablari bo‘lgan. Avvalo, german qabilalarida aholi sonining ko‘payib borishi natijasida yangi yerlarga bo‘lgan talabning oshishi, mulkiy tabaqalanish kuchayishi German qabilalarini yangi hududlarni egallashga undadi. Bundan tashqari, xunnlarning IV asrdan Sharqdan ko‘chishlari va hujumlari ko‘plab varvar qabilalarini o‘z yerlaridan siljishga majbur qilgan. Yevropada

II asrdan iqlimning soviy boshlashi keyingi asrlarda ekinzorlarni qo‘riqqa, suv havzalari va ularga yaqin yerlarni esa botqoqliklarga aylantirdi. Ushbu omillar xalqlarning yashash va xo‘jalik yuritish uchun yangi qulay hududlarni izlashiga turtki bo‘lgan. IV–VI asrlar Yevropa xalqlari tarixi uchun buyuk kochishlar davri hisoblanadi.

German qabilalari va ularning mashg‘ulotlari. Rim imperiyasining shimoli-sharqiy chegaralari bo‘ylab joylash-

gan **varvar** qabilalari milodiy asr boshlarida ham urug'chilik jamoasi darajasida yashar edilar.

Qadimgi german qabilalari (franklar, vestgotlar, ostgotlar, vandallar, burgundlar, langobardlar) Reyn va Elba daryolari havzasida joylashganlar.

Ularning asosiy mashg'ulotlari chorvachilik bo'lgan. Chorvadan tashqari parranda boqqanlar, ov va baliqchilik bilan shug'ullanganlar. Milodiy asr boshlaridan aholi sonining ko'payishi xo'jalikda dehqonchilikning ahamiyatini oshiradi.

Urug' jamoalari hamkorlikda o'rmondagi daraxtlarni kesib, yangi yerlar ochganlar. Yerga oddiy yog'och so'qa bilan ishlov berilishi, yerning o'g'itlanmasligi ekinzorlarning kuchsizlanib, 2–3 yildan so'ng hosilning keskin kamayishiga olib kelgan. Germanlarda keyinchalik omochdan temir plugga o'tilishi mehnat unumdorligiga, hosilning oshishiga sabab bo'lgan.

2-rasm. German qabilasi

3-rasm. Temir tishli omoch

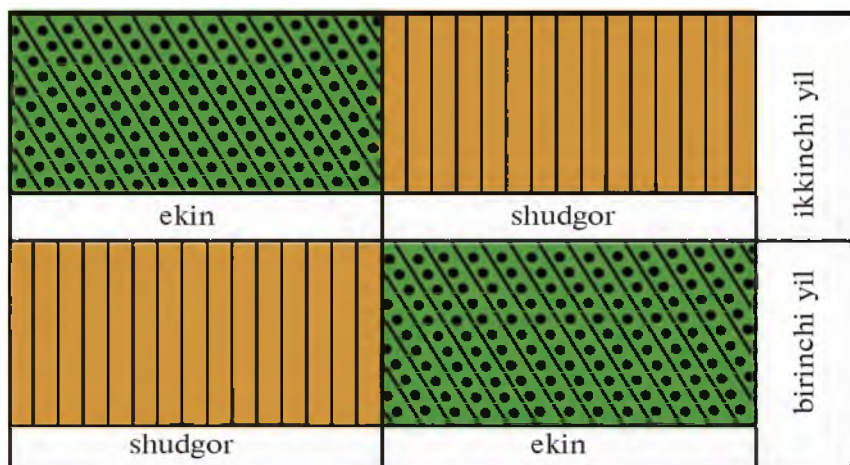

Rimliklar madaniy taraqqiyotning ancha quyi pog'onasida turuvchi xalqlarni «varvarlar» deb ataganlar.

Qadimgi germanlar tarixi haqidagi boy ma'lumotlarni Yuliy Sezarning «*Galliya urushi haqida xotiralar*» va Rim tarixchisi Tatsitning «*Germaniya*» asarlarida uchratamiz.

Asrlar o'tib dehqonchilikda almashlab ekish qo'llanila boshlandi. Milodiy IV asrdan bahorgi va kuzgi bug'doy o'rniga dukkakli ekinlar ekish, haydalgan yerni ikki dalaga bo'lib (shuning uchun bu uslub ikki dalali almashlab

4-rasm. Ikki dalali almashtirib ekish

ekish deyiladi) biriga don sepib, ikkinchisini shudgor qilib dam berish hamda ularni har yili almashtirib turish yo'lga qo'yilgan. Bu hosil miqdorini oshirish bilan bir vaqtda ekinzorlarni tez-tez almashtirish zaruriyatidan xalos etadi. Germanlar don va dukkakli ekinlardan tashqari poliz mahsulotlari, sabzavotlar, shu jumladan, karam yetishtirishgan.

Germanlarda hunarmandchilikning to'qimachilik, yog'ochsozlik (xususan, qayiq yasash), zargarlik, teriko'nychilik sohalari taraqqiy etgan. Ichki savdoda eng muhim ashyo temir buyumlar hisoblangan. German qabilalari qo'shnilari bo'lgan rimliklarga qullar, chorva mollari, teri, kahrabo¹ yetkazib berib, ulardan vino, nafis gazlamalar, sopol idishlar, zeb-ziynat buyumlari olishgan. Savdo mol ayirboshlash shaklida bo'lib, faqat imperiya bilan chegara hududlarda rim puli ishlatilgan.

Germanlarning ijtimoiy tuzumi. Germanlar jamoasi davlat vujudga kelguniga qadar urug'chilik bosqichini boshdan kechirgan. IV asrda mulkiy tengsizlik kuchayib, jamoalar boylar va kambag'allarga ajrala boshladi va zodagonlar, erkin kishilar va yarim ozod kishilar toifalari shakllangan.

Mulkiy tabaqalanish natijasida ularda **konung** — zodagonlar yo'lbooshchisi shakllanib, mavqei kuchaya borgan.

¹ Kahrabo — qattiq, qatronli (smolali) va tiniq sariq rangli ma'dan.

Konung — qabila boshlig'i, zodagonlarning oliy vakili. Normann qabilalarida — harbiy yo'lboshchi.

Germanlar hayotida qabila harbiy qo'shin boshliqlari o'rni ham muhim bo'lgan. Harbiy o'ljaning katta qismi yo'lboshchiga tekkan. Sababi, u bo'linmasi jangchilarini ot, qurol-aslaha, turar-joy, oziq-ovqat bilan ta'minlagan.

German qabilalari IV–V asrlardan keng hududlarni nazorat qiluvchi **qabila ittifoqlariga** birlasha boshlagan. **Alemann, got, frank** qabila ittifoqlari bir necha yuz ming kishidan iborat bo'lgan. Qabilalarning oliy organi hisoblangan xalq yig'inlari sekin-asta o'z ahamiyatini yo'qota borib, harbiy bo'linmalar va ular yo'lboshchilarining obro'si oshgan.

Alemann, got, franklar — germanlarning eng yirik qabilalari.

Chegara hududlaridagi ayrim qabila boshliqlari Rim noiblariga yollanma harbiy xizmatga o'ta boshlaganlar. Bu harbiy bo'linmalar Rim qo'shinlari yurishlari paytida alohida jangovar birlik sifatida qatnashgan. Ba'zida german qabilalari imperiya chegaralarini tashqi dushmanlardan himoyalash vazifasini zimmasiga olgan. Xristianlik dini tarqala boshlashi natijasida ijtimoiy taraqqiyot yanada tezlashgan.

Rim imperiyasiga bosqinlar. Zaiflashib qolgan Rim qo'shni varvarlar hujumini to'xtata olmagan. Qulchilik zulmidan aziyat chekkan mahalliy aholi german qabilalariga qarshi chiqmay, ba'zida ular tomoniga o'tib ketganlar. V asr boshlarida Pireney yarim oroli va Gallianing bir qismida dastlabki varvarlar davlati — **Vestgot qirolligi** tashkil topdi. German qabilalari keyinchalik bosib olingan yerlarda: **vandallar**

5-rasm. Vestgotlar

(Shimoliy Afrikada), **ostgotlar** (Italiyada), **franklar** (Galiyada), **angl-sakslar** (Britaniyada) o'z davlatlarini tuzgan.

Germanlar istilosi 476-yilda G'arbiy Rim imperiyasining qulashiga sabab bo'lgan. Yevropada yangi — feodal jamiyatiga o'tish davri boshlangan.

1. Yevropadagi buyuk ko'chishlar davrida O'rta Osiyo, xususan, hozirgi O'zbekiston hududiga qanday qabila va elatlar bostirib kirgan?
2. Xaritadan german qabilalari yashagan hududlarini ko'rsating. Yozuvsiz xaritaga german qabilalari yashagan hududlarni tushiring. Hozirgi paytda bu hududlar qaysi davlatlarga tegishli ekanligini aniqlang.
3. Sizningcha, 1, 2, 3-rasmlarni mazmunan nima birlashtiradi? O'sha davr haqida ma'lumot bering.
4. Ilk o'rta asr aholisi hayotidagi 3, 4-rasmlarda tasvirlangan narsalarning o'rni va ahamiyatini izohlang. Bu narsalar o'lkamizda ham bo'lganmi?

2-§. FRANKLAR. FRANKLAR DAVLATINING TASHKIL TOPISHI

6-rasm. Frank jangchi

Frank qabilalari. Buyuk ko'chishlar boshlanishiga qadar german qabilalariga mansub franklar Reyn daryosi quyi oqimidagi hududlarda yashaganlar. Ularda urug'chilik tuzumi mavjud bo'lib, qabila yo'lbo'shchilari harbiy ishda alohida jasorat ko'rsatgan kishilardan saylab qo'yilgan. Rim-gallar bilan yaqin qo'shni-chilik munosabatlarida bo'lgan franklarning tashqi ko'rinishi ham

boshqa german qabilalaridan ancha farqlangan. Franklar gotlar va langobardlar kabi hayvon terisidan emas, matodan kiyim-bosh kiyishgan va soch-soqollarini olib yurishgan. Franklarda faqat qirol oilasiga mansub kishilargina uzun soch bilan yurishlari mumkin bo'lgan.

G'arbiy Rim imperiyasining inqirozidan keyin Galliyada rim noibi **Egidiy** mustaqil knyazlik tuzadi. Xuddi shu davrdan franklarning Galliyaga hujumlari yanada kuchayadi. Ularga frank qabilalaridan biri, merovinglar sardori **Xlodvig** boshchilik qiladi. Xlodvig tez orada o'z raqiblarini yengib, barcha frank qabilalari ustidan hukmronligini o'rnatadi. 486-yilda Xlodvig franklar davlatiga asos soladi.

486-yilda Xlodvig franklar davlatiga asos soladi. Franklar tuzgan davlat dastlab sulolalar nomi bilan atalgan. X asrdan Parij atrofidagi viloyat **Il de Frans** davlat nomiga asos bo'ladi va u **Fransiya** deb atala boshlandi.

Franklarda xristianlikning qabul qilinishi. Varvar qabilalari yo'lboshchilari ichida birinchi bo'lib Xlodvig xristianlikni Rimdan qabul qiladi. Uning ketidan sekin-asta boshqa franklar ham xristianlikka o'tadi. Franklarning ko'pchiligi Xlodvigning bu qarorini yoqlamagan, ammo ular o'z qirollaridan qo'rqqanlar. Rimliklar esa bu ishdan xursand bo'lishgan. Ulardan biri «*Sizning yangi diningiz, bu — bizning g'alabamiz!*» — deb bejiz yozmagan edi.

7-rasm. Xlodvig

Xlodvig amalga oshirgan tadbir oqilona yo'l bo'lgan. Xristianlik orqali Rim madaniyatining turli sohalari franklar davlatiga kirib kela boshlagan. Shu davrdan boshlab franklar va rimliklar asta-sekin yaqinlashganlar.

Xlodvigning xristianlikka o'tishi unga aholi orasida ta'siri kuchli bo'lgan gall yepiskopligining qo'llashini ta'minlay-

di. Shu tariqa xristianlikning qabul qilinishi qirolni kuchaytirib, uni o'z qabiladoshlari orasida yangi cho'qqilarga ko'taradi.

Franklarda ijtimoiy munosabatlar. Franklar istilo qilgan hududlarda rimlik quldorlarning hashamatli saroylari, ulkan yer-mulklari saqlanib qolgan. Mahalliy aholining asosiy qismini rim-gallar tashkil qilgan. Franklar davrida ham mamlakatda asosiy ishchi kuchi qullar va kolonlar bo'lib qolavergan. Dastlabki paytda franklar gallardan alohida yashaganlar. Luara daryosidan shimoldagi german qabilalari esa yana uzoq yillar urug' jamoa bo'lib yashashda davom etganlar. Mamlakat janubidagi gallar esa son jihatidan german qabilalaridan ham ko'proq bo'lgan.

Davlat hokimiyatini mustahkamlash maqsadida Xlodvigning vorislari boshqaruvi paytida qirollar — alohida xizmatlari evaziga jangchilar va yaqin hamkorlariga yirik yer-mulk — **benefitsiyalar** taqdim etganlar.

Benefitsiy (lotincha) — senyorning o'z vassaliga harbiy xizmati evaziga in'om etgan yer-mulk. Sharqda u iqto' deb nomlangan.

Senyor (lotincha, katta) — o'rta asrlarda G'arbiy Yevropada ixtiyorida qaram dehqonlari va mayda feodal-vassallari bo'lgan yer egasi.

Vassallik — G'arbiy Yevropa mamlakatlarida bir feodalning boshqa feodalga bo'ysunish tartibi.

Shu tariqa qirol va uning jangchilari, ruhoniylar, qirol saroyiga yaqin rim-gall zodagonlari, quldorlardan yangi yirik yer egalari — feodallar toifasi vujudga kelgan. Ularning yerlarida VI asr oxiridan boshlab qullar, kolonlardan tashqari o'z erkinligini yo'qotgan franklar ham ishlaganlar. Natijada, yangi jamiyatning feodallar va qaram dehqonlar kabi asosiy toifalari yuzaga kelgan.

Davlatning paydo bo'lishi. Shimoliy Galliyada tashkil topgan frank qirolligi Xlodvigning vorislari davrida Bur-

gundiya va Provansni bosib oladi. Franklar germanlarning **tyuring, alemann, bavar** qabilalarini ham bo'ysundirib, ularni har yili o'lpon to'lashga majbur etadilar.

Qirollar hokimiyati kuchayib borishi natijasida muhim qonunlar, qarorlar qabul qilish uchun xalq yig'inlarini chaqirmay qo'yadilar. Qirol tomonidan qabul qilingan yangi qonunlar esa xususiy mulkchilik va tengsizlikni mustahkamlashga xizmat qilgan.

Yirik yer egalari — feodallar toifasi esa qirol hokimiyatining tayanchiga aylanadi. Davlat qirol boshchiligida yirik mulk egalarning yangi yerlarni istilo qilishini qo'llab-quvvatlar edi.

Xlodvig davrida franklarda mamlakat viloyatlarga bo'linib, ularni qirol tayinlagan **graflar** boshqara boshlagan. Graf o'z hududlarini qirol nomidan boshqarib, aholidan soliqlarni yig'ib olish, harbiy qo'shinga boshchilik qilish, sud qilish kabi ishlarni bajargan. Sudning qarori bilan yig'ilgan jarimalarning 1/3 qismi qirol xazinasiga yuborilar edi. Franklar soliq tartiblarini rimliklardan qabul qilganlar.

Urug' jamoachilik an'analari esa har yili o'tkaziladigan harbiy ko'rik tarzida va mahalliy boshqaruvda saqlanib qolgan. Mahalliy boshqaruv asosini erkin franklarning yuzlik yig'inlari tashkil etib, uning boshlig'i, yuzboshisi — **tungin** deb nomlangan.

Yirik yer egaligining shakllanishi. VI asr oxiridan franklarning chek yerlari dehqon oilasining sotishi yoki in'om etishi mumkin bo'lgan mulki — **allodga** aylanadi. Qirollar tomonidan chiqarilgan yangi qonunlar yerning xususiy mulkka aylanishini tezlashtiradi. Qirol **Xilperik** davrida yangi qonun chiqarilib, u o'g'il voris bo'lmasa, yerni avvalgidek jamoaga emas, marhumning qizi, singlisi yoki ukasiga o'tish huquqini tasdiqlaydi.

Yerning xususiy mulkka aylanishi, mulkiy tabaqalanishni tezlashtirib, yirik yer egaligining o'sishiga olib keladi. Galliyadagi Rim imperatoriga tegishli yerlarni o'z mulkiga aylantirgan frank qirollari, uning bir qismini o'z yaqinlari va cherkovga ham in'om etganlar.

Allod (yunoncha) — yerga to'la egalik qilish; G'arbiy Yevropa feodal jamiyatida avloddan-avlodga meros bo'lib o'tadigan yer-mulk.

8-rasm. Xlodvig «Sali haqiqati»ni o'qib eshittirmoqda

Yirik yer egaligi jamoa yerlari hisobiga ham kengaya boradi. Tabiiy ofatlar, qurg'oqchilik, hosilsizlikning tez-tez takrorlanib turishi dehqonlarni o'z yerlaridan ajralishiga, so'ng feodaldan ijaraga yer olib ishlashga majbur etadi. Soliq to'lashdan tashqari, yirik yer egasi ekinzorlarida ishlab berishga majbur bo'lgan dehqon sekin-asta qaram kishiga aylana borgan.

«**Sali haqiqati**». Xlodvig buyrug'iga binoan yozilgan franklarning an'anaviy odatlari to'plami «Sali

haqiqati» deb nomlangan. Bu to'plam Yevropadagi eng mashhur odat huquqlari yodgorligiga aylanadi. To'plamning nomi unga faqat franklarning sali qabilasi qonunlari kiritilganligini anglatadi.

Qirol, aslida, bu qoidalar orqali biror narsa izohtalab bo'lsa, buning uchun qirolga murojaat qilinishi, u esa o'z manfaatlari yuzasidan javob berishini o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan. Ulardan tashqari, qirol «Sali haqiqati»ga qadimgi odatlardan o'ziga foyda keltiradiganlarini kiritgan. Natijada, qadimgi odatlardan qirolni qoniqtirmaganlari unutilib, foydalilari to'plamda batafsil yoritilgan. «Sali haqiqati» franklarda qirol hokimiyatining kuchayganini ko'rsatadi.

Shunday bo'lsa-da, «Sali haqiqati»da franklar hayoti, ularning urf-odatlari, xo'jaligi, diniy e'tiqodlariga oid ko'plab ma'lumotlar mavjud. Jumladan, yerning boshqa xo'jayinga o'tishi «sotuvchi»ning yeridagi yashil shoxcha yoki poyaning «oluvchi» yeriga berilishi bilan tasdiqlangan. Bu kelishuvni farzand va nabiralar ham qonuniy deb bilishgan.

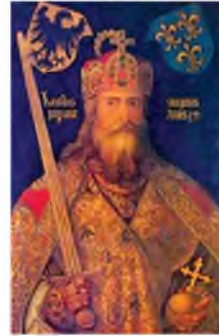

1. Sizningcha, nima sababdan varvar qirolliklari orasidan faqat franklar davlati saqlanib qolgan?
2. Nima sababdan franklardagi benefitsiy, senyor, allod, vassal kabi atamalar lotin tilidan olingan?
3. Qirol Xlodvig nega unga qarshi chiqqan jangchini darhol jazolamasdan, harbiy ko'rik paytidagina chopib tashlagan?
4. «Sali haqiqati»ni qanday hujjat deb hisoblaysiz? Unga tavsif bering. Nima uchun hujjatni Xlodvig o'qib eshittirmoqda?

3-§. FRANKLAR IMPERIYASI

Xlodvigning o'g'illari davrida Frank qirolligi chegaralari ancha kengaygan. Lekin keyinchalik sulola vakillari orasida kelishmovchiliklar boshlanib, oxir-oqibat yangi sulola taxtga kelgan.

Buyuk Karl. Karl sulola asoschisi Franklar qirolligini (800-yildan imperiyasini) 46 yil (768–814) boshqargan. «Buyuk» nomi unga tarixchilar tomonidan ko'plab harbiy yurishlarga boshchilik qilib, yirik saltanat tuzgani, bu davlatda yangi qonunlar, maorif va madaniyatga asos solgani uchun berilgan. Karl haqida ko'plab tarixiy asarlar, afsonalar, rivoyatlar va qo'shiqlar yaratilgan. Uning ismidan «**korol**», ya'ni «**qirol**» unvoni kelib chiqqan.

9-rasm.
Imperator
Buyuk Karl

Italiya va Ispaniya urushlari. Karl taxtga o'tirishi bilan istilochilik urushlarini olib borgan. Uning dastlabki harbiy yurishlaridan biri germanlarning **langobard** qabilasi Italiyada tuzgan davlatiga qarshi 773-yilda boshlanadi. Urushda g'olib bo'lgan Karl Italiya yerlarini grafliklarga bo'lib, Frank qirolligiga qo'shib oladi.

10-rasm. Graf Rolandning halok bo'lishi

Arab xalifaligi istilo qilgan Ispaniyaga qarshi 778-yilda Karlning yurishi muvaffaqiyatsiz tugaydi. Karlning jiyani graf **Roland** bu urushda halok bo'ladi. Asrlar o'tib Roland fransuz xalq og'zaki ijodining sevimli qahramoniga aylana-di va u haqda «Roland haqida qo'shiq» dostoni yaratiladi. Keyingi yurishlar davomida Pireneya yarim orolining arablardan tortib olingan hududlarida tuzilgan **Ispan markasi** franklar davlatining chegara viloyatiga aylantiriladi.

Sakslarga qarshi urushlar. Reyn daryosining o'ng sohilida yashagan saks qabilalariga qarshi urushlar 30 yildan ortiq (772–804) davom etadi.

11-rasm. Buyuk Karlning Axendagi saroyi

Bu urush Karl uchun ancha murakkab kechgan. Sakslar germanlarning Karlga bo'sunmagan so'nggi yirik qabilasi bo'lgan. Karl sakslarni har qanday yo'l bilan xristian diniga o'tkazishga harakat qilgan. Uzoq kurashdan so'ng Karl sakslarni yangi dinga o'tkazishga erishgan. Shu tariqa Saksoniya ham Buyuk Karl davlatiga qo'shib olingan.

Franklar imperiyasi. Buyuk Karl davlati Yevropaning katta qismini egallagan; uning hududini G'arbiy Rim imperiyasi bilan bimalol taqqoslasa bo'lar edi. Lekin Karlning hokimiyati so'nggi Rim imperatorlarinikidan ancha yuksak bo'lgan. Ayni paytda so'ngan imperiya haqidagi xotiralar VIII asrda ham G'arbiy Yevropaning turli xalqlari va qabilalari xotirasida saqlanib qolgan. Karlning maslahatchilarida uni qadimgi rimliklarga taqlid qilib, imperator deb e'lon qi-

lish g'oyasi tug'ilgan. Bunday imkoniyat 800-yilda Rim mahalliy zodagonlarining papa Lev III ga qarshi isyon ko'tarishi orqali vujudga kelgan. Karl qo'shin yuborib isyonni bostirgan.

Bu yordam evaziga Rim papasi 800-yilning dekabrda Karlga imperatorlik tojini kiydiradi. Shu tariqa G'arbda yangidan imperiya paydo bo'ladi.

Buyuk Karl franklar imperiyasining mutlaq hukmdoriga aylanib, uning farmonlari faqat yirik zodagonlar, yer egalari yilda ikki marta chaqiriladigan yig'inida qabul qilingan.

Buyuk Karlning doimiy poytaxti ham yo'q edi. U o'z amaldorlari bilan mamlakat bo'ylab harakatlani, turli shaharlardagi saroylarida to'xtagan, mahalliy aholiga og'irli-gi tushmasligi uchun uzoq vaqt o'tmay yana boshqa shaharga yo'l olgan.

Buyuk Karl davrida franklarda an'anaviy xalq lashkari o'rnida otliq ritsarlar qo'shini vujudga kelgan. **Ritsarlar** (nemischa *ritter* — otliq) bo'linmalarida — faqat boy zamindorlar, ya'ni jangovar ot va qurol-aslahalar sotib olishga imkoniyati bo'lgan kishilar xizmat qilgan. Hukmdorlar ritsarlarga: ot, qurol-aslahasini tartibda saqlashi, urushlar paytida oilasini ta'minlashi uchun yer-mulk in'om etgan. Bu yer-mulk — **feod** harbiy xizmat evaziga taqdim etilib, keyinchalik merosiy mulkka aylangan. Feodning egasi **feodal** deb atalgan. Zamonlar o'tib harbiy ish faqat feodallar mashg'uloti bo'lib qolgan. Yirik feodallar viloyatlarga egalik qilsalar, mayda feodalga ma'lum qishloq yoki uning bir qismi taqdim etilishi ham mumkin edi.

Davlat boshqaruvi. Buyuk Karlning saroy xizmatkorlari ayni paytda vazirlar vazifasini ham bajargan.

12-rasm. Ritsar

Moliya, soliq, harbiy a'yonlari, dasturxonchi, otxona boshlig'i va boshqalar Franklar davlatidagi muhim lavozimlardan hisoblangan. Yirik qabilalarni **gersoglar** (nemischa, saylangan harbiy yo'lboshchi, keyinchalik merosiy qabila boshlig'i) boshqargan. Davrlar o'tib gersog eng yuksak unvonlardan biriga aylandi. Yirik bo'lmagan hududlarni imperator tayinlagan **graflar** (nemischa, qirol tayinlagan amaldor) boshqargan. Gersog unvoni avvaldan merosiy bo'lsa, graflarni imperator tayinlagan. Buyuk Karl o'z davlati chegaralarini mustahkamlash maqsadida **markalar** (nemischa, chegara harbiy viloyati) tuzib, ularni **markgraflar** (nemischa, chegara viloyati hokimi) boshqargan.

Yepiskoplar, yirik monastirlar abbatlari imperatorning joylardagi vakillari sifatida uning buyruqlarini bajargan. Safarlari paytida Buyuk Karl yepiskoplar va graflarning ishlari qanday ketayotganligini tekshirgan. Agar suiiste'molliklar aniqlansa, javobgar darhol lavozimidan ozod etilgan. Imperatorning o'zi barcha graflik va yepiskopliklarni aylanib chiqishi qiyin ekanligidan u o'zi ishongan davlat vakillarini mamlakat bo'ylab jo'natar edi. Ularga mahalliy hokimlarni jazolash, almashtirish huquqlari berilgan. Franklar mamlakatining hududlari behad katta bo'lishi nazoratni murakkablashtirgan. Barcha grafliklarni nazoratda saqlash mushkul edi. Bundan tashqari, graflar bor kuchi bilan graflikda o'rnashishga, uni o'z avlodlariga meros qilib qoldirishga intilgan. Bu esa franklar imperiyasini kelajakda zaiflashuvi va parchalanishiga yo'l ochib bergan.

Yevropa hukmdorlari orasida katta hurmatga ega bo'lgan Karl saroyiga ko'plab elchilar kelib turishgan. Yilnomalarda yozilishicha, arab xalifasi **Horun ar-Rashid** o'z elchilari orqali Karlga qimmatbaho sovg'alar bilan birga Quddusdagi Iso payg'ambar qabri joylashgan yerni ham taqdim etgan.

Franklar imperiyasining inqirozi. Yillar o'tib mamlakatda graflar davlat amaldorlaridan — yirik yer egasi, o'z viloyatining xo'jayiniga aylana borgan.

Graflikdagi erkin dehqonlar qaramlikka tusha boshlagan. Qirolning sud ishlarini boshqarishni graflarga topshirishi ham ularning hokimiyatini kuchaytirib yuborgan.

Buyuk Karlning vafotidan ko'p o'tmay, u tuzgan imperiyaning inqirozi boshlanadi. Uning nabiralari davrida mamlakat parchalanib ketadi. **Verden** shahrida 843-yilda tuzilgan shartnomaga binoan vujudga kelgan qirolliklar o'rnida, keyinchalik, **Fransiya, Germaniya va Italiya** davlatlari tashkil topadi.

Bu qirolliklarning har biri gersoglik va grafliklarga, ular esa yirik va o'rta feodal mulklariga bo'lingan. Shu tariqa Yevropada feodal tarqoqlik davri boshlangan.

1. Franklar qirolligi qachon tashkil topdi?
2. Qirol Karl istilo qilgan hududlarni yozuvsiz xaritada tushiring.
3. Hozirda Ispaniya joylashgan yarimorolning geografik nomi nima? Karlning harbiy yurishlari paytida hudud kimlarga tegishli edi?
4. Franklar imperiyasi qanday vujudga kelganini, ushbu davrda o'lkamizda qanday davlat bo'lganini qiyoslab gapiring.
5. Franklar davlatida boshqaruv qanday bo'lgan?

4-§. BRITANIYADAN ANGLIYAGA

Rim imperiyasi Britaniya orollarini istilo qilganida orol janubida kelt, britt, shimolida — hozirgi Irlandiya va Shotlandiyada — skot, pikt qabilalari yashagan.

Rim legionlari 407-yilda Britaniyani tashlab Italiyaga qaytadi. Ularning ketidan qolgan rimliklar ham Yevropaga keta boshlaydi. Shu tariqa orolning kelt aholisi o'z holicha qoldiriladi. Kelt qabila boshliqlari esa o'zaro urushlarga kuch beradi. Ayni paytda shimoldan **pikt** va **skott** qabilalari hujumlari boshlanadi.

13-rasm. Britt jangchilari

Xavfli himoyachilar. Piktlardan himoyalaniş uchun mahalliy brittlar ilk marotaba germanlarning **yut, angl** va **saks** qabilalaridan yollanma drujinalarni taklif etgan. Bu qabilalar Germaniyaning shimoli va Yutlandiya yarimorolida yashardi. Dastlab germanlar uchta kemada kelishadi. Lekin ko'p o'tmay ularning ortidan ko'plab qabiladoshlari yo'lga chiqadi. Germanlarning keltlardan tobora yuqori to'lov talab qilishi, doimiy isyonlari, mamlakatni talashlari va tahdidlari kuchayib boradi. Yutlar V asr o'rtalarida **Kent** viloyatini bosib oladi. Ularning izidan angl-sakslar ham keltlarga hujum boshlab, qattiq qarshilik bo'lmaganidan mamlakatni istilo qilishga kirishadilar. Angl-sakslar mahalliy aholining bir qismini qirib, ayrimlarini qullik asoratiga soladilar. Shaharlar katta talafot ko'radi, majusiy germanlar ibodatxona va monastirlarni talab, yondirib yuboradilar. Istilo dahshatidan ko'pgina keltlar qit'aga, **Armorika** viloyatiga ko'chib o'tadi. Fransiyaning shimoli-g'arbidagi bu hudud brittlarning ommaviy ko'chishidan so'ng **Bretan** nomini olib, bu nomni hozirga qadar saqlab qolgan.

Brittlar — kelt qabilalaridan bo'lib, Britaniyaning asosiy aholisi hisoblangan.

Drujina — ko'ngillilardan iborat harbiy bo'linma. Ushbu bo'linma bir necha o'ndan bir necha yuzgacha jangchini birlashtirgan.

14-rasm. Qirol Artur

Qirol Artur. Britaniya oroliga bostirib kelayotgan germanlarga qarshilik ko'rsatish **Amvrosiy Avrelian** nomi bilan bog'liq. U oroldagi so'nggi rimliklardan edi. Amvrosiy Avrelian VI asrning boshlarida brittlarni birlashtiradi. Buning natijasida u qator yorqin g'alabalarga erishadi. Kuchli qo'shin tuza olgan Amvrosiy Avrelian angl-sakslar tazyiqini deyarli yarim asrga

to'xtatadi. Kelt qabilalari xotirasida bu g'alabalar haqidagi ma'lumotlar asrlar davomida saqlanadi. Lekin rivoyatlarda bosqinchilarga zarba bergan qahramonning ismi o'zgargan. Dostonchilar uni **Artorius** yoki **Artur** deb atay boshlashgan. Vaqt o'tishi bilan Artur siymosi atrofida VI asrga aloqasi bo'lmagan ko'plab tarixiy afsonalar to'planadi. Oradan besh asr o'tib ham Yevropaning turli mamlakatlari yozuvchilari qirol Artur va uning ritsarlari **Lanselot**, qirolicha **Jinevra**, sehrgar **Merlinlar** haqida asarlarni yaratishda davom etishadi. Bu asarlar kitobxonlar orasida keng tarqaladi.

Kurashning yakuni. Amvrosiy Avreliandan so'ng brittlarda munosib yo'l boshchi bo'lmasligi angl-sakslar tomonidan orolning katta qismi bosib olinishiga imkon beradi. Bosqinga uchramagan kelt qabilalari Irlandiya va Shotlandiyada, qisman Britaniyaning g'arbiy chekkasida saqlanib qoladi.

Istilochilar Britaniya yerlarida yettita qirollik tuzishadi. Ular turli lahjalarda so'zlashgan, lekin yillar o'tib angllar yashagan Mersiya shevasi tobora keng qo'llanila boshlaydi. Shu tufayli keyinchalik istilochilar muomalasidagi til ingliz, mamlakat esa Angliya nomini oladi. Bosqinchilarning ko'plab qabilalari va bo'ysundirilgan aholining qolgan qismi yagona xalqqa birlasha boshlaydi. Tarixda ular **angl-saks** nomini oladi.

15-rasm. Normannlar bosqini

Yangi bosqin. Norvegiya yoki Daniya sohilidan chiqqan kema Britaniya orollariga bir necha kun ichida suzib borgan. Zamondoshlarining yozishicha, shu sababdan daniyaliklar har yili hujum qilib Angliya xalqining mol-mulkini talagan.

Xattotlik san'ati markazlari bo'lgan Irland monastirlari normannlar tomonidan yondirilgan.

Ichki nizolardan zaiflashgan angl-saks qirolliklari istilochilarni qaytara olmagan. Oqibatda, normannlar 842-yilda Londonni bosib olib, talaydilar va yondirib yuboradilar. Keyinchalik, daniyaliklar talonchilik hujumlaridan so'ng vatanlariga qaytmasdan Angliyada bosib olgan yerlarida qishlab qoladigan bo'ladilar.

Deyarli barcha angl-saks qirolliklari daniyaliklar tomonidan bo'ysundiriladi. Qarshilikni faqat **Uesseks qirolligi** davom ettiradi.

Qirol Buyuk Alfred. Buyuk Alfred (871—900) Uesseksda taxtga kelguniga qadar daniyaliklarni hech kim to'xtatishga qodir bo'lmagan. Buyuk Alfred butun Angliyadan bosqinchilarni jazolash orzusidagi jangchilarni yig'adi. U bu qo'shin bilan daniyaliklarni bir necha bor mag'lub etadi.

Alfred 879-yilda daniyaliklar bilan tinchlik sulhini tuzadi. Unga binoan, butun orol ikki qismga bo'linib: janubiy hududlar Alfredga, shimoliy hududlar esa daniyaliklarga beriladi. Chegara London va Chechter oralig'idagi qadimgi rimliklar qurdirgan tosh yo'l bo'ylab o'tadi. Skandinavlarga qoldirilgan yerlar **Denlo** nomini oladi.

16-rasm. Vikinglarning irland monastiriga hujumi

Alfred tinchlik sulhidan yangi kuchli qo'shin tuzish uchun foydalandi. Ma'lumki, avvallari dushman xavfi tug'ilganida xalq lashkari to'planardi. Endi har beshta angl-saks oltinchisini boqishi va

qurollantirishi majburiy etib qo'yiladi. Natijada tinimsiz urushlar davrida qishloqning ko'pchilik aholisi o'z ishidan ajratilmagan. Yangi qoidaga binoan, besh kishi oltinchisini dubulg'a, qilich va jang boltasi bilan ta'minlab, **vikings**dan kam qurollantirmagan. Qolaversa, ushbu oltinchi kishi doimo mashq qilishi, jangga tayyorlanishi shart edi. Uning uchun qolgan beshta qo'shnisining ishlashi oilasi haqida o'ylamasligi uchun ham imkon beradi. Shu tariqa son jihatidan qisqargan Alferd qo'shini sifati bo'yicha avvalgiga nisbatan sezilarli kuchayadi. Yangi qo'shinning paydo bo'lishi bilan jamiyatda ham muhim o'zgarishlar bo'ladi. Jamiyatda professional ziroatchilardan tashqari jangchilar toifasi vujudga keladi.

Alfred daniyaliklar qal'alarni qamal qilishni unchalik xush ko'rmasligini anglab, o'z mulklari chegaralarida ko'plab qal'alar — **burglar** barpo ettiradi. Qirol kema yasaydigan ustalarni topib, daniyaliklarnikidan qolishmaydigan kemalarni yasattiradi.

Qirol Alfred faqat qo'shin bilan shug'ullanmagan. U o'z davrining ma'lumotli kishisi bo'lgan. Uesseksda esa daniyaliklar hujumlaridan keyin lotin tilini biladigan odamlar deyarli qolmagan edi.

U eski angl-saks qonunlarini yozishni va Angliya tarixiga oid ma'lumotlar to'plashni buyuradi. Buyuk Alfred davrida «*Anglosakson solnomasi*» tuzilib, unda yilma-yil muhim voqealar qayd etila boshlanadi.

Denloning qaytarilishi. Qirol Alfredning o'limidan so'ng uning vorislari Denloga hujum boshlaydi. Yangi qo'shin muvaffaqiyatli harakat qilib, X asrning so'nggi choragiga kelganda Angliya qirolligi (bu paytda avvalgi Britaniya nomi yangi Angliya atamasi tomonidan uzil-kesil surib chiqarilgan) Daniya qonunlari viloyatini qo'shib oladi. Bu davrga kelib, Denloga o'rnashgan daniyaliklar mahalliy aholi bilan ancha yaqinlashib, aralasha boshlagan edi.

Keyinchalik Angliyada yana ichki nizolar boshlanib, davlat zaiflashadi. Ayni paytda, Daniya tez yuksala boshlaydi. Daniya qirolligi Angliyaga hujum qilgan daniyalik vikinglarga nisbatan xavfliroq edi. Angliya qirolligi ichki

nizolardan batamom holsizlangandi. Daniya qirolı XI asr boshida ingliz sohiliga o'z qo'shinini tushiradi. Urush uzoq cho'zilmaydi, faqat London shahri daniyaliklarga ma'lum vaqt qarshilik ko'rsatib turadi.

1. Britaniyaga qaysi german qabilalari kelib o'rna-shadi?
2. Amvrosiy Avrelian haqida nimalarni bilib oldingiz?
3. German qabilalari istilolari qanday oqibatlarga olib keldi?
4. Siz qirol Alfred faoliyatiga qanday baho bera-siz?

5-§. MUQADDAS RIM IMPERIYASI

Xalqlarning buyuk ko'chishlari davrida german qabilalari G'arbiy Yevropa bo'ylab joylashib, qabila harbiy sarkardalari yurtlaridan uzoq o'lkalarda davlatlar tuzishgan va ularga qirollik qilishgan. Lekin Germaniyaning o'zida kuchli mustaqil qirollik nisbatan kech vujudga kelgan.

17-rasm. Zodagonlar gersog Genrixga qirol etib saylanganligini bildirishmoqda

Yangi qirollik. Franklar imperiyasi 843-yilda uchga bo'linib ketganida, dastlab ularning hammasini Buyuk Karlning avlodlari boshqargan. Lekin 919-yili Sharqiy Frank qirolligida (bo'lajak Germaniya) mahalliy zodagonlar knyazlardan eng qudratlisi bo'lgan Saksoniya gersogi **Genrix**ni qirollikka sayladilar. Natijada, franklarning karo-linglar sulolasi o'rniga mahalliy saksoniyaliklar sulolasi hokimyatga keladi. Shu tariqa yangi davlat — Germaniya qirolligi vujudga keladi. **Genrix I** uzoqni ko'zlab, aql bilan

ish boshlab mamlakatni kuchaytirish yo'lini tutadi. Vengerlar bilan 9 yilga tinchlik sulhi tuzgan qirol mamlakat mudofaa qudratini yuklasaltirish maqsadida qator tadbirlarini amalga oshiradi. Genrix qishloqda yashaydigan har 9 kishidan bittasini tanlab, uni **burg** (qal'a)ga ko'chiradi. To'planganlar burgda o'z birodarlari uchun ham uy-joy qurishga kirishadilar. Qishloqda qolgan sakkiz kishi o'zlarining jangchilikka tayinlangan sheriklari uchun ham dehqonchilik qilganlar. Genrix barcha yig'inlar, cherkov soborlarini, bazmlarni burgda o'tkazishni buyuradi. Qurilish kecha-yu kunduz davom etgan, sulh muddati tugaguniga qadar aholining asosiy mulki burglarda bo'lishi lozim bo'lgan.

Vengerlar bilan kurash. Genrix I ning o'g'li **Otton I** (936–973) davrida kuchli nemis otliq qo'shini vujudga keldi. Uning asosini og'ir qurollangan ritsarlar otliq qo'shini tashkil etgan.

Burglarga tayangan yangi otliq qo'shin ko'magida Otton I vengerlar bilan hal qiluvchi jangga shaylanadi. 955-yilda Bavariyaning Lex daryosi bo'yida bo'lib o'tgan og'ir jangda vengerlar mag'lub etiladi. Shundan so'ng ularning Germaniyaga bosqinlari to'xtaydi.

Yangi imperiya. O'zidan avval hech kim yenga olmagan dushmani mag'lub etgan Otton I o'zini Yevropadagi eng kuchli qirol deb hisoblay boshlaydi. Ushbu g'alaba unda Buyuk Karl singari Rimda imperatorlik tojini kiyish hamda imperator unvonini olish istagini uyg'otadi.

962-yilda o'z qo'shini bilan Rimga kelgan Otton I ga papa **Ioann XII** imperatorlik tojini kiydiradi. Yangi imperiya — **Muqaddas**

Rim imperiyasi nomini oladi. Uning tarkibiga Germaniya yerlaridan tashqari Italiyaning shimoliy hududlari ham kirgan, lekin bu yerdagi shaharlar german imperatorlariga

18-rasm. Muqaddas Rim imperiyasi imperatorlarining toji

hech qachon to'liq bo'ysunmagan. Shunga qaramasdan, har bir german qirolni taxtga kelganidan so'ng o'z qo'shini bilan Alp tog'lari orqali Italiyaga yurish qilib, Rimda imperatorlik tojini kiyardi.

German imperatorlari o'z davlatlarini qadimgi Rimning davomchisi deb hisoblaganlar. Zamondoshlari «dunyo mo'jizasi» deb nomlagan Otton I ning nabirasi **Otton III** Rimni ulkan davlatning poytaxtiga aylantirish orzusida bo'lgan. U butun xristian dunyosi Rim imperatori hukmi-da birlashishi lozim deb hisoblagan. Tabiiyki, butun dunyo xristian imperiyasi haqidagi orzularning amalga oshishi mushkul ish edi. Shunga qaramasdan, german monarxlari o'z davlatlarini **Rim imperiyasi**, keyinroq **Muqaddas Rim imperiyasi** deb atashda davom etadilar. Bu davlat uzoq asrlar davomida hukm surgan.

Muqaddas Rim imperiyasi 962-yildan 1806-yilgacha hukm surgan. Xristian katolik cherkovi homiyligida bo'lgani uchun unga «muqaddas» nomi berilgan.

German imperatorlari va cherkov. Yirik mamlakatni boshqarish uchun joylarda qirolning buyruqlarini bajaradigan amaldorlar bo'lishi lozim edi. Ilk o'rta asrlarda esa faqat taraqqiy etgan va boy jamiyatgina minglab amaldorlarni ta'minlashi mumkin bo'lgan. X asrda Germaniya aholisi imperatorga nisbatan o'z gersoglarining gapiga ko'proq quloq solgan. Bunday vaziyatda Otton I va uning vorislari o'ziga xos usul qo'llaganlar. Ular cherkov tashkilotlaridan o'z maqsadlarida foydalanishgan. Tarixdan ma'lumki, frank qirollari davridayoq yepiskoplar ularning ishonchli xizmatchisi hisoblangan. Otton I bu borada yanada ilgarilab ketadi. U Germaniyadagi yepiskop va abbatlarga yer-mulk, boyliklardan tashqari ko'plab huquq va imtiyozlar beradi. Natijada cherkov zodagonlari o'z imkoniyatlari, hokimiyatlari bo'yicha gersog va graflardan kam bo'lmagan. Ular har qanday kishini hukmdor iro-

dasiga bo'ysundirishga qodir edilar. Imperatorning o'zi esa kerakli odamni cherkov lavozimiga tayinlagan, zarur bo'lsa yepiskoplarni va hatto, Rim papalarini hech qiyinchiliksiz almashtirgan. Xususan, Otton I Rimda ko'plab yepiskoplar ishtirokida o'zi yoqtirmagan papalardan birining ustidan sud jarayonini uyushtirib, uni tahqirli holatda vazifasidan chetlatgan. Uning vorisi Otton III esa o'zining ustoz **Gerbertning Silvestr III** (999–1003) nomi bilan Rim papaligiga saylanishiga erishgan.

19-rasm. Otton I rafiqasi bilan

1. Germaniya davlati qay tariqa tashkil topdi?
2. Yozuvsiz xaritaga Otton I davlatining hududlarini tushiring.
3. Otton I ning vengerlar bilan olib borgan kurashi qanday yakunlandi?
4. Darslikdagi 17, 18, 19-rasmlarni qanday mazmun birlashtiradi?

6-§. VIZANTIYA: G'ARB VA SHARQ ORASIDA

Imperiyaning tashkil topishi. Vizantiya — Rim imperiyasi vorisi bo'lib, imperiyaning sharqiy hududlarida vujudga kelgani uchun u Sharqiy Rim imperiyasi deb ham ataladi. Vizantiyaga ham Yevropa, ham Osiyo hududlari kirganligi bois uni G'arb va Sharq orasidagi mamlakat deyish ham mumkin.

Ma'lumki, Imperator Feodosiyning o'g'illari 395-yilda Rim imperiyasini ikki mustaqil davlatga: **G'arbiy Rim imperiyasi** — poytaxti **Rim** va **Sharqiy Rim imperiyasi** (Vizantiya) — poytaxti **Konstantinopolga** bo'lib olishadi. Konstantinopol shahri o'rnidagi yunonlarning Megara shahri koloniyasi **Vizantiy** nomidan ko'pincha **Vizantiya** deb ham atashgan.

20-rasm. Konstantinopol shahri

Vizantiya tarkibiga Bolqon yarimoroli, Kichik Osiyo, Kavkaz, Suriya, Falastin, Misr, shuningdek, Krit va Kipr orollari kirgan.

Sharqiy Rim imperiyasida yunonlar son jihatidan ko'p bo'lganidan davrlar o'tib, yunon tili lotin tilini surib chiqarib, davlat tiliga aylanadi.

21-rasm. Vizantiya oltin puli

Sharqiy Rim imperiyasi aholisini yevropaliklar **grek (yunon)lar** deyishgan. Lekin imperiya fuqarolari o'zlarini **rimliklar** (yunoncha, romeylar), davlatlarini esa Rim (Romey) imperiyasi deb hisoblashgan. Ularni Sharq xalqlari ham rimliklar deb bilishgan.

Vizantiyada qulchilik saqlanib qolsa-da, aholining katta qismini erkin dehqonlar tashkil etishi, sun'iy sug'orishga asoslangan sermahsul ziroatchilikning bo'lishi uning iqtisodiy barqarorligini ta'minlagan. Shuning uchun imperiyada VI asrda ham **Konstantinopol, Aleksandriya, Antioxiya, Edessa** shaharlari yirik savdo va hunarmandchilik markazlari sifatida gullab-yashnagan.

Dunyoning turli mamlakatlari savdogarlari romeylar bozoriga shoshilganlar. Konstantinopol Osiyo va Yevropani bog'laydigan «**Oltin ko'prik**» hisoblangan. Vizantiya savdogarlari G'arbiy Yevropa bozorlariga hashamatli kiyimlar-u zeb-ziynatlar, ziravorlar va qimmatbaho matolar, qurol-

yarog'lar-u idishlar, cherkov anjomlari-yu turli buyumlarni olib borishgan. Vizantiya oltin puli (**numisma**) ko'p asrlar davomida eng ishonchli xalqaro pul hisoblangan.

Vasilevs hokimiyati. Vizantiya imperiyasini **vasilevs** (yunoncha, podsho) boshqargan. Vasilevs ga ko'p sonli sud, harbiy va soliq muassasalari, davlat amaldorlari, shuningdek, maslahat organiga aylangan **sinklit** (lotincha, senat) bo'ysungan. Vizantiyada amaldor va senatorlar faqat zodagonlardan bo'lmagan. Iqtidorli va bilimli oddiy xalq farzandlari ham yuqori lavozimlarga erishishi mumkin edi. Ulardan hatto imperatorlar ham chiqqan. Bu holat romeylarni umuman ajablantirmagan. Sababi, ular qadimgi rimliklar singari imperiyaning barcha fuqarolari tug'ilishidan teng huquqli, deb hisoblashgan.

Vizantiya hayotida ellinizm. Vizantiya hayotida ko'p narsalar an'anaviy tusda qolgan. Vizantiyaliklar hayotida ellin madaniyati mustahkam o'rin olgan. Ippodromlarda xalq avvalgidek chavandozlar, kurashchilar, gimnastlar musobaqalari, mimlar (aktyorlar) chiqishlarini tomosha qilganlar. Shahar aholisi ilgorigidek ma'muriyatdan maosh oladigan tabiblarda davolanishgan, jamoa hammomlariga borib turishgan. Eng muhimi, Vizantiya antik davr yunon ilmini saqlab qolgan.

Boshlang'ich va o'rta maktablarning ko'pchiligi G'arbiy Yevropadagi cherkov va monastir o'quv muassasalaridan farqliroq, xususiy yoki davlatniki bo'lgan.

Vizantiyaning oltin asri. Vizantiya imperiyasi o'z qudrati cho'qqisiga **Yustinian I** imperatorligi davri (527–565) da erishadi. U kambag'al dehqon oilasida tug'ilgan. Amakisi **Yustin** oddiy askardan sarkarda darajasigacha ko'tarilib, imperatorlik taxtini egallaydi. Yustin jiyani saroyga yaqinlashtirib, uning yaxshi ta'lim olishiga sharoit yaratadi. Amakisining vafotidan so'ng Yustinian taxtga o'tiradi.

22-rasm. Imperator Yustinian

Yangi imperator mamlakat hayotini islohotlar orqali ancha yangilaydi, xalqaro savdoni jonlantirib, davlat xazinasini to'ldiribgina qolmasdan, xalq farovonligini ham ta'minlaydi. Yustinian I siymosida harakatchanlik, qat'iyat bilan bir qatorda siyosatdonlarga xos ikkiyuzlamachilik, mug'ombirlik, zolimlik xususiyatlari ham mujassamlashgan.

Yustinianning rafiqasi malika **Feodora** ham o'z davrida mashhur bo'lgan. Yoshligida Feodora aktrisa bo'lgan. U davrda aktyorlik e'zozli kasb hisoblanmas-da, Feodoraning chiroyiga mahliyo bo'lgan Yustinian I jamoatchilikning salbiy fikriga qaramasdan unga uylangan (Feodora aqli, shuhratparastligi, qo'rqmasligi bilan ajralib turgan).

23-rasm. Vizantiya qo'shini

Yustinian yurishlari. Yustinian I ning maqsadi Rim imperiyasining avvalgi hududlarini tiklash edi. U 534-yilda sarkarda **Velisariy**ni Shimoliy Afrikada joylashib davlat tuzgan va O'rta dengizda savdo kemalarini talash bilan shug'ullangan vandallarga qarshi yuboradi. Yaxshi qurollangan vizantiyaliklar qo'shini vandallar qirolligini bo'ysundirib,

Shimoliy Afrikani Vizantiya viloyatiga aylantiradilar.

Shundan so'ng Velisariy Italiyaga yo'l oladi. Vizantiyaliklar Sitsiliya orolini qiyinchiliksiz qo'lga kiritadilar. Lekin Italiyada ular ostgotlarning qattiq qarshiligiga uchraydi. Velisariyga qarshi kurashda ostgotlar qochoq qullarga ozodlik berib, ulardan foydalanishgan. Vizantiyaliklar esa aksincha, qulchilikni tiklashgan, har qanday aybi uchun qulni qattiq jazolashgan. Shunga qaramasdan, vizantiyaliklar Italiyaning katta qismini bo'ysundirib, poytaxti **Ravenna** bo'lgan alohida noiblik tuzishadi.

Italiyadagi urush so'ngida Yustinian I Ispaniyaga ham qo'shin yuboradi. Ispaniyada vestgotlar hukmronlik qilar edi. Vestgotlar qo'shinini qiyinchiliksiz yenggan Vizantiya janubiy viloyatlarni egallab, Gibraltar bo'g'uzi ustidan nazorat o'rnatadi.

Vizantiyada feodal munosabatlarning shakllanishi. Vizantiyaga VI asrning o'rtalaridan slavyan qabilalari kelib o'rnasha boshladi. VII asrda Arab xalifaligi hujumlari natijasida vizantiyaliklar Suriya va Misrni ham boy beradi.

Vizantiya qishloq xo'jaligida erkin dehqonlar qashshoqlashib, qaramlikka tushishi davom etadi. Qishloqda mulkiy tabaqalanish jarayoni kuchayib, yirik yer egalari – feodallar hamda yersiz dehqonlar toifalari paydo bo'ladi.

X–XI asrlarda imperatorlar amaldorlar, ibodatxonalar va monastirlarga ko'plab yer-mulklar in'om etadilar. Ma'lum vaqt o'tib Vizantiyada ham feodallar qal'alar qurib, harbiy bo'linmalar tuzadilar. Feodallar hokimiyatining kuchayishi va markaziy hokimiyatning zaiflashishi IX–XI asrlarda yer egaligi munosabatlarining uzil-kesil o'rnatilishiga olib keladi.

1. Vizantiya imperiyasi qanday vujudga kelgan?
2. Vizantiyaning qaysi shaharlari yirik savdo va hunarmandchilik markazlari edi?
3. Imperator hokimiyati qanday amalga oshiriladi?
4. Yustinian I imperatorligi davri haqida hikoya qilib bering.
5. Darslikdagi 22, 23-rasmlarga qarab, xayolingizga qanday fikrlar keldi?

7-§. SLAVYANLAR VA ULARDA DAVLATLARNING TASHKIL TOPISHI

Slavyanlar. Yozma manbalarda vizantiyalik tarixchilar tomonidan «slavyanlar» atamasi VI asrdan boshlab ishlatilgan. Lekin slavyan qabilalari yunon-rim tarixchilari asarlarida, germanlar bilan bir paytda, miloddan avvalgi II–I asrlarda tilga olinadi.

VI–VII asrlarga kelib, slavyanlar g'arbda Elba daryosidan, sharqda Visla daryosiga qadar, shimolda Boltiq dengizidan, janubda Dunay daryosiga qadar cho'zilgan hududlarda yashaganlar. Keyingi asrlarda ular uch guruhga: **g'arbiy**, **janubiy** va **sharqiy slavyanlarga** bo'lingan.

24-rasm. Sharqiy slavyanlar hayotidan

25-rasm.
Bulg'orlar xoni
Asparux

26-rasm.
Knyaz Vatslav

G'arbiy slavyanlar — cheklar, polyaklar va slovaklar.

Janubiy slavyanlar — bolgarlar, serblar, xorvatlar, slovenlar, chernogorlar, makedonlar va bosniyaliklar.

Sharqiy slavyanlar — ruslar, ukrainlar, beloruslardan tashkil topgan.

Slavyanlarning mashg'ulotlari.

Slavyanlar qadimdan dehqonchilik bilan shug'ullangan. Vizantiya tarixchisi **Mavrikiyning** yozishicha, dehqonlar boshqoqli ekinlardan ko'proq arpa va tariq ekanlar. Ular yig'ilgan g'alani alohida omborlarda saqlaganlar. Milodiy asr boshlaridan slavyanlar uy chorcachiligi va hunarmandchilik bilan ham shug'ullana boshlaganlar. Visla, Dnepr, Dunay, Elba daryolari bo'ylarida yashagan aholi xo'jaligida baliqchilik ham muhim o'rin tutgan.

Ijtimoiy tuzum va din. Slavyanlarning ijtimoiy tuzumi germanlarnikiga o'xshash. Ular qabila va urug'larga bo'linib yashaganlar. Yozma manbalarda xalq yig'inlari («veche»), knyazlar, harbiy drujinalari, slavyanlarning olib borgan urushlari haqida ma'lumotlar uchraydi.

Vizantiya tarixchilarining yozishicha, slavyanlar erksevar, jasur, jangovar bo'lishi bilan birgalikda, tinchlikparvar, qo'shnilariga nisbatan do'stona munosabatga shay qabilalar bo'lgan.

Slavyanlarning diniy tasavvurlari tabiat kuchlari va o'z ajdodlari ruhlariga sig'inish ko'rinishida bo'lgan. Aholi orasida jinlar, suv parilari va boshqa afsonaviy siymolarga e'tiqod ham saqlanib qolgan.

Slavyan davlatlarining tashkil topishi. Xalqlarning buyuk ko'chishlari davrida Itil (Volga) daryosi havzasida yashagan turkiy bulg'or qabilasi g'arbga ko'chib, hozirgi Bolqon yarimorolidagi Bolgariyaga borib joylashgan. Slavyanlar yashagan hududdagi ilk davlat **Bolgariya podsholidir**. U Bolqon yarimorolida VII asrning oxirlarida tuzilgan. IX asr boshlariga kelib yirik davlatga aylanadi. **Simeon** davrida (893–927) u o'z qudratining cho'qqisiga erishadi. Shundan so'ng, Bolgariya zaiflashib, keyinchalik qo'shni Vizantiya tomonidan bosib olinadi.

Bolgariya podsholigi — Bolqon yarimorolida turkiy-zabon bulg'orlar xoni Asparux (643–701) tomonidan asos solingan davlat.

Chexiya davlati. Mahalliy slavyan qabilalari Vltava daryosi havzasida yashagan chex qabilalariga bo'ysungan (rivoyatlarga qaraganda, ularning qadimgi yo'l boshchisini **Chex** deb nomlaganlar). Qabila ittifoqi tepasida **Prjemislovichlar** xonadonidan bo'lgan knyazlar turgan. Ular tez-tez qo'llariga qurol olib o'z yerlarini dushmanlardan himoya qilgan.

Knyaz **Vatslav** (920–935) yoshligidan xristian aqidalari bo'yicha tarbiyalangan, keyinchalik bor kuchi bilan dinning Chexiyada yoyilishiga harakat qilgan. Lekin knyazning xristianlikka nisbatan bunday hurmat-ehtiromi ko'pgina chexlarga xush kelmagan. Ayrim knyazlar fitnasi tufayli tug'ishgan ukasi uni xoinona o'ldirgan. Yillar o'tib Vatslavni chexlarning milliy avliyosi, chex davlatining homiysi sifatida e'zozlay boshlashgan.

Chexiya davlati X asr boshlarida tashkil topdi.

Rim papasiga qarshi og'ir kurashda unga yordam bergan chex knyaziga german imperatori XI asr oxirida qirol unvonini taqdim etgan. Chexiya qirollari german imperatorlari hokimiyatini rasman tan olsa-da, o'z mamlakatlari-da deyarli to'la mustaqil bo'lganlar.

27-rasm. Meshko I

Polsha davlati. Gnezno atroflarida yashagan polyan slavyan qabilalari bo'lajak Polsha davlatiga asos soladi. Keyinchalik ushbu qabilalar ittifoqi nomida vujudga kelgan knyazlik Polsha deb atalgan. Solnomachining yozishicha, knyazlikning afsonaviy asoschisi **Piast** ismli kambag'al kishi bo'lgan. Lekin hujjatlarda nomi qayd etilgan Piastlar sulolasining birinchi knyazi **Meshko I** dir. Knyaz Meshko X asr o'rtalarida Visla daryosi havzasida polyak qabilalarini birlashtirib, Polsha davlatiga asos solgan. U o'z qoshini bilan xristianlikni qabul qilgan.

Meshko I Polsha davlatiga X asrning o'rtalarida asos solgan.

Meshko I ning o'g'li **Boleslav Jasur** davrida polyak qabilalarini birlashtirish ishi tugallandi. U kuchli qo'shin bilan Moraviya va Chexiyani bosib oladi. Qisqa muddatga Kiyevni ham egallaydi. **Boleslav** qo'shinlari Polsha mustaqilligini saqlab qolish uchun german imperatorlariga qarshi kurash olib boradi. Boleslav Jasur bu urushda g'olib chiqadi va o'z mamlakati chegarasini kengaytirishga muvaffaq bo'ladi.

1. Xaritadan uchta slavyan qabilalari guruhleri yashagan hududlarni topib ko'rsating.
2. Slavyanlar xo'jalik mashg'ulotlarini sanab bering.
3. Slavyanlar xo'jaligi, ijtimoiy tuzum va dinlarida qanday o'xshashlik hamda tafovutlar mavjud?
4. Bolgariya kimning davrida o'z taraqqiyoti cho'qqisiga chiqadi?
5. Knyaz Vatslav Chexiya davlati tarixida qanday o'rin tutgan?
6. Polsha davlatiga kim asos solgan?

8-§. SHARQIY SLAVYANLAR. KIYEV RUSI

Sharqiy slavyanlar joylashuvi, ijtimoiy tuzumi. Sharqiy slavyan qabilalari: drevlyanlar, rodimichlar, tiverlar, dregovichlar, vyaticlar, sevoryanlar va hokazolar ilk oʻrta asrlarda Dnepr daryosi havzasida yashaganlar. Keyinchalik aynan shu qabilalar birlashuvidan Kiyev Rusi davlati vujudga kelgan.

Arxeologlar slavyanlarning dehqonchilik va chorvachilik bilan shugʻullanganliklarini qazishmalardan topilgan mehnat qurollari, kulolchilik buyumlari, jez va kumushdan yasalgan zeb-ziynatlar orqali aniqlashgan.

Vizantiyada VIII asrda yozilgan «Ziroatchilik qonunlari»ga koʻra, qishloq jamoasining aʼzolari — erkin dehqonlarning yerlari alohida boʻlib, ular bugʻdoy, tariq, arpa va boshqa donli ekinlar yetishtirganlar. Qabilalar hayotiga oid muhim masalalar xalq yigʻini — «veche»da muhokama etish bilan hal qilingan. Slavyanlar yoʻlboshchilari — otliq drujinachilar faqat oʻz hududlarini himoya qilibgina qolmay, qoʻshni oʻlkalarga yurishlar ham uyushtirishgan.

28-rasm. Aka-uka Ryurik, Sineus va Truvorlarning Rusga kelishi

Davlatning tashkil topishi. Yilnomalarda yozilishicha, Sharqiy slavyan qabilalari varyaglarga (skandinaviyalik normannlarga) elchi jo'natib, ulardan o'zlariga knyaz yuborishlarini so'raydi. Bu taklifga binoan uch aka-uka: **Ryurik, Sineus va Truvorlar** Rusga kelib, Ryurik Novgorodda, Sineus Beloozeroda, Truvor Izborskda knyazlik qiladilar. Ko'p o'tmay ukalari vafot etib, Ryurik yakka hukmronlik qila boshlaydi.

Ryurikning vafotidan so'ng, o'g'li **Igor** yosh bo'lganligi sababli hokimiyat uning qarindoshi **Olegga** o'tadi. Uning boshqaruvi davrida Kiyev Rusi tarixida muhim voqealar bo'lib o'tadi. **Oleg** 882-yilda o'z lashkari bilan Kiyevni egallab, ayni paytda **Kiyev Rusi** nomini olgan davlatga asos soladi.

Oleg va keyingi knyazlarning asosiy vazifalari: Xazar xoqonligi zulmidan ozod bo'lish, sharqiy slavyan qabilalarini birlashtirishni davom ettirish, tashqi dushmanlardan davlat chegaralarini asrash, Vizantiya bilan manfaatli savdo munosabatlarini o'rnatishdan iborat bo'ladi. Slavyan qabilalarini birlashtirish siyosati shimolda Ladoga ko'lidan, janubda Dneprning quyilishigacha yerlarning Oleg qo'lida to'planishiga imkon beradi. Oleg Vizantiya bilan manfaatli shartnoma tuzadi. Unga ko'ra, Rus savdogarlariga Vizantiyada bojsiz savdo qilishga ruxsat beriladi.

Igor o'z knyazligini (912–945) ko'chmanchi bijanak qabilalariga qarshi urushdan boshlaydi. Tuzilgan shartnoma Konstantinopol tomonidan bajarilmaganligi tufayli Igor Vizantiyaga qarshi ikki marta yurish qiladi. Natijada Vizantiya jangsiz tinchlik shartnomasini tuzib, katta o'lpon to'laydi.

29-rasm. Kiyev Rusi hukmdori Olga

Igor 945-yilda drevlyan qabilalari bilan to'qnashuvda halok bo'lganidan so'ng, uning rafiqasi **Olga** o'g'li **Svyatoslav** balog'atga yetgunicha Kiyev knyazligini boshqargan. U Rus mavqeini harbiy yurishlar, istilolar bilan emas,

mohirona diplomatiya orqali yuksaltirishga intilgan. Olga X asrning 50-yillari o'rtalarida Konstantinopolga tashrif buyurib, xristianlikni qabul qiladi. Lekin Olganing o'g'li Svyatoslav yangi dinni qabul qilishdan bosh tortadi.

Xazarlarga qarshi kurash. Yilnomalarda yozilishicha, Svyatoslav 964-yilda 22 yoshida knyazlik taxtiga o'tirgach, Sharqqa yurish boshlagan. Svyatoslav Itil (Volga) va Don daryolari oralig'ida tashkil topgan Xazar xoqonligini mag'lub etib, uning poytaxti Itil shahrini egallagan. Keyinchalik Svyatoslav Bolgariyaga, ko'chmanchi bijanaklarga, Vizantiyaga qarshi urushlar olib borgan.

Xristianlikning qabul qilinishi.

Svyatoslavning vorislari orasidagi kurash so'ngida **Vladimir** (980–1015) taxtni egallaydi. Dastlab u slavyan qabilalarining isyonini bostirib, Kiyev Rusi chegaralarida yangi mudofaa qal'alarini qurdiradi. Shundan so'ng knyaz Dunay bo'ylarida yashagan bulg'orlarga qarshi harbiy yurish uyushtiradi. Ammo rus tarixida Vladimir istilochi emas, balki 988-yilda ruslarni xristian dinini qabul qildirgan hukmdor sifatida qadrlanadi. Vladim

30-rasm. Buyuk knyaz Vladimir

mir mahalliy knyazlar sulolalarini tugatib, ularning o'rniga o'g'illarini noiblikka tayinlagan. Lekin knyazning katta o'g'li Novgorod noibi **Yaroslav** Kiyevga boj to'lashdan bosh tortgan. Vladimir unga qarshi yurishga tayyorgarlik paytida vafot etgan.

Uning vorislari orasidagi taxt uchun kurashlarda g'olib chiqqan Yaroslav (1019–1054) boshqaruvi Kiyev Rusining gullab-yashnagan davri bo'lgan. Yangi knyaz davrida Kiyev ostonalarida paydo bo'lgan bijanak qabilalari uzil-kesil mag'lub etilib, g'alaba sharafiga Kiyevda avliyo Sofiya ibodatxonasi qurilgan.

Yaroslav davrida Rusning Yevropa mamlakatlari bilan munosabatlari rivojlangan.

Yevropa davlatlarining hukmdorlaridan yana qay biri yilnomalar yozib borishni buyurgan edi? Yilnomalar tuzib borish nima uchun kerak bo'lgan?

31-rasm. Yaroslav huzurida aholiga «Rus haqiqati» o'qilmoqda

32-rasm. Kiyev Rusining otliq jangchilari

Qonunchilik. Donishmand nomini olgan Yaroslav davrida rus yerlarining dastlabki yozma qonunlari to'plami – «Rus haqiqati» tuzilgan.

«Rus haqiqati»ga fuqarolik va jinoiy ishlar bo'yicha qonunlar kiritilgan. Bundan tashqari, undan o'sha zamon rus jamiyati ijtimoiy munosabatlari, odat, udum va an'analari bo'yicha ma'lumotlar ham o'rin olgan. Og'ir jinoyatlar uchun o'lim jazosi belgilangan. Lekin «Rus haqiqati»dagi ko'pchilik moddalarda jarima to'lash ko'zda tutilgan.

Kiyev Rusi va qipchoqlar. Ko'chmanchi qipchoq qabilalari XI asrning o'rtalarida Yoyiq daryosidan Dunaygacha bo'lgan hududlarni egallashgan. Qipchoq xonlari zarur paytda o'n minglab jangchilarni safga tizib, Rus knyazlari yerlariga talonchilik bosqinlari uyushtirganlar. Rus knyazi **Vladimir Monomax** (1113–1125) ilk bor qipchoq xonlari qo'shinini yengadi. Uning davri-

da urushlar qipchoqlar yashaydigan hududlarga ko'chadi. Lekin Monomaxning vafotidan so'ng qipchoqlar hujumi qaytadan boshlanadi. Kiyev Rusi esa siyosiy tarqoqlik bosqichiga kiradi.

1. Kiyev Rusi qay tarzda tashkil topadi?
2. Oleg, Igor, Svyatoslavlar knyazligi davrida davlatning asosiy vazifalari nima hisoblangan?

3. Kiev Rusi davlatining boshlang'ich va yuksalgan davrlardagi (XI asr) yutuq hamda muammolarini qiyoslab bering.

9-§. YEVIROPA XALQLARI MADANIYATI

Franklar imperiyasida madaniyat.

Buyuk Karl o'z davlatida yangi maorif tizimini yaratadi. Qirol farmoniga ko'ra xalq maktablari joriy etiladi. Unga binoan, maktablar ibodatxonalar qoshida tashkil etilib, ruhoniylarga oddiy xalq farzandlarini bepul o'qitish buyurilgan.

Saroyda ham maktab tashkil etilib, unda Karlning yaqin do'stlari, olimlar — saroy

akademiyasi a'zolari saboq berishgan. Saroy akademiyasi antik davr mualliflari asarlarini o'rganish, she'rlar bitish bilan shug'ullangan. Ulardan biri tarixchi-rohib Eyngard asaridan biz Buyuk Karl hayoti va faoliyati haqidagi ma'lumotlarni olamiz. Eyngardni zamondoshlari ilmga chanqoqligi va tirishqoqligi tufayli «*mehnatsevar chumoli*» deb ataganlar. Saroy akademiyasining yana bir a'zosi Alkuin va uning shogirdlari maorifni yoyishda katta xizmat qilgan.

33-rasm. Alkuin

Vizantiya madaniyati. O'rta asrlar davrida Vizantiya o'ziga xos yuksak madaniyati bilan Yevropaning eng ilg'or mamlakati bo'lib qoladi. Sababi, german qabilalari istilosi natijasida inqirozga uchragan G'arbiy Rimdan farqliroq, Vizantiyada antik madaniyat an'analari saqlanib, vizantiyaliklar hayotida yunon hamda Sharq madaniyatlari qorishmasi — **ellinizm** muhim o'rin tutgan.

Ilm-fan eng rivojlangan shahar, «fanlar onasi» — Afina edi. Platon (mil. av. IV asrda) Afina akademiyasiga asos solgan. «... Platon asos solgan bu ilmiy maskan ming yildan ziyod davr davomida nafaqat yunon, balki butun Sharq-u G'arb olamining rivojiga kuchli ta'sir o'tkazadi, insoniyat taraqqiyotining istiqbolini belgilab beradi. Shu bois ham Platon Sharq ilm-fanida «ustodi avval», ya'ni

birinchi muallim degan sharaflı nom bilan shuhrat qozonadi»².

Vizantiyaning iqtisodiy taraqqiyoti ehtiyojlari yangi o'quv va ilmiy markazlarni vujudga keltiradi. Konstantinopolda IX asrda **Magnavr oliy maktabi**, XI asr o'rtalarida huquqshunoslik va falsafa fakultetlaridan iborat universitet ochiladi. Poytaxtda oliy tibbiyot maktabi ham faoliyat yuritir edi.

34-rasm. «Grek olovi»

Vizantiyada tarix, geografiya va tabiiy fanlar ham rivojlangan. O'rta asrda Vizantiyaga shuhrat keltirgan shishasozlik, kulolchilik, bo'yoqlar tayyorlash sirlari antik davrdan saqlanib kelgan. VII asrda ixtiro qilingan «*grek olovi*» Vizantiyaning dengiz janglaridagi muvaffaqiyatlarini ta'minlagan.

Tarixchilar o'zlari ishtirok etgan voqealarni batafsil bayon etardilar. Geograflar esa xarita va shahar chizmasini chizardilar. O'sha vaqtlarda Yevropaning boshqa qismida bunday ishlar qilinmagan edi.

«**Grek olovi**» uloqtiriladigan yonuvchi modda bo'lib, uni neft, oltingugurt, selitra, turli qatronlar aralashmasidan tayyorlashgan. Vizantiya harbiy kemalarida foydalanilgan.

Tasviriy san'at va me'morchilik. Vizantiya madaniyatining eng mashhur sohasi tasviriy san'at: **mozaika**, **freska** va **ikonalar** yasash bo'lgan.

Mozaika (fransuzcha, **mosaique** — muzalarga bag'ishlangan) — bir xil yoki turli xomashyo (koshin, tosh, yog'och, marmar va metall) bo'laklaridan ishlangan tasvir, naqshinkor mahobatli (monumental) bezak san'atining asosiy turlaridan.

² Islom Karimov. Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch. T.; «Ma'naviyat», 2008, 161-b.

Tasvirning Vizantiyaga xos uslubi: suratlar uyg'unligi, bo'yoqlar serjiloligi bilan ajralib turadi. Rassomlar cherkov qonunlari, talablari doirasidan kelib chiqib, mavhum emas, jonli kishilarni tasvirlashga intilganlar. **Xori monastiri** (hozirgi Istanbuldagi Qahriya masjidi) mozaika va freskalari bilan o'z davrining ajoyib me'morchilik yodgorliklaridan hisoblanadi.

35-rasm. Avliyo Sofiya ibodatxonasi

Yustinian I davrida Konstantinopolda barpo etilgan Avliyo Sofiya ibodatxonasini, hech shubhasiz, ilk o'rta asrlarning eng mahobatli me'morchilik inshooti deb atash

mumkin. Uning ulkan gumbazi 40 ta deraza gulchambari bilan qurshalgan. Turli xil toshlar va oyna parchalaridan yasalgan juda ajoyib mozaikalar ibodatxona devorlarini bezagan.

X–XI asrlarda to'g'ri burchakli ibodatxonalar o'rniga ko'rinishidan xochsifat, o'rtasi xoch gumbazli ibodatxonalar barpo qilingan.

Ibodatxonalar bir vaqtda osoyishtalik va xudoning dargohi hisoblangan. Ibodatxonalarni bezatishda cherkov qonunlariga qat'iy rioya qilingan. Iso payg'ambar, Bibi Maryam, avliyolar va «Bibliya» manzaralari tasvirlangan. Xristian diniga oid san'atning maqsadi o'lgandan keyin jannatning rohat-farog'atiga qanday erishish yo'l-yo'rig'ini dindorlarga targ'ib qilishdan iborat edi.

O'rta asr Yevropasining asosiy madaniyat tarqatuvchisi Vizantiya bo'lgan: uning ustalari, musavvirlari, me'morlari boshqa mamlakatlarga taklif etib turilgan, shuningdek, ustalar va olimlar qo'lida Yevropa yoshlari tahsil olganlar.

G'arbiy Yevropada ham ilk o'rta asrlarda ibodatxonalar, monastirlar qurilishiga alohida e'tibor qaratilgan. Me'morchilikda **roman uslubi**, ayniqsa, yuksalib, unda ibodatxonalar ulkan, salobatli devorlari, gumbazlari,

36-rasm. Fransiyadagi Puate ibodatxonasi

37-rasm. O'rta maktab o'qituvchilari

qalin ustunlari, katta bo'lmagan derazalari, darvoza va eshiklari arkali qilib qurilganligi bilan ajralib turadi.

Roman uslubida qurilgan eng mashhur binolar: Fransiyadagi **Puate**, **Klyuni**, **Arl** ibodatxonalari; Germaniyadagi **Shpeyer**, **Vorms**, **Maynts**, **Axendagi** cherkovlar hisoblanadi.

Cherkov va maorif. G'arbiy Yevropada ilk o'rta asrlar madaniyati xristian cherkovi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Cherkov ilm, maorif, adabiyot va san'atga bevosita ta'sir o'tkazgan. Shuning uchun kishilarning dunyo haqidagi tasavvurlari cherkov hamda din ta'limotiga asoslangan edi. Boshqa mamlakatlar haqidagi ma'lumotlar yetarli bo'lmaganidan, aholi orasida turli uydirmalar ko'p bo'lardi. Fan-texnika taraqqiyotining pastligi in-

sonlarning qurg'oqchilik, suv toshqinlari va yuqumli kasalliklardan jabrlanishiga olib kelgan. Zarurat bo'lmaganidan faqat dehqonlar emas, hatto feodallar orasida ham savodli kishilar kam bo'lgan. Ritsarlar imzo o'rniga ko'pincha ikki chiziq tortib qo'yishgan.

Ibodatxona va monastirlar qoshidagi boshlang'ich maktablar quyi martabali ruhoniylarni tayyorlagan. Bu kabi maktablarda lotin tilidan tashqari, ibodat qilish va duolar o'qish tartiblari ham o'rgatilgan.

Katta ibodatxonalar qoshida tashkil etilgan o'rta maktablarda esa dunyoviy ilmlar ham o'qitilgan. Buyuk Karl davlatida keng tarqalgan shu turdagi maktablar asrlar o'tib universitetlar ochilishi uchun asos bo'lgan.

Ibodatxona maktablarida bolalar yoshiga qarab sinflarga bo'linmasdan, aralash holda o'qitilgan. Aksari maktablarda

bittagina kitob bo'lgan va o'qituvchi uni navbat bilan bolalarga berib, parchalar o'qitgan. Darslar lotin tilida olib borilgan. O'quvchilarning qiziqishi deyarli hisobga olinmagan. Intizomsiz o'quvchilar qattiq jazolangan.

Maktablarda antik davrdan mavjud «**yetti erkin san'at**» deb nomlangan fanlar o'rgatilgan. O'quvchilar dastlab **trivium** – grammatika, dialektika va ritorikani o'zlashtirganlar.

Grammatika – tilshunoslik ilmi, bolalarni o'qishga o'rgatgan.

Dialektika – hozirgi mantiqqa o'xshash fan bo'lib, unda o'quvchilar munozara olib borishga, o'z fikrini isbotlashga o'rgatilgan.

Ritorika – she'r, badiiy asarlar yozishni, notiqlik san'atini, huquq asoslarini o'rgatgan.

Nisbatan murakkab fanlar tarkibi – **kvadriumd**a o'quvchilar: arifmetika, geometriya, musiqa va astronomiya asoslarini o'zlashtirganlar. Astronomiyaga o'rta asrlarda mashhur bo'lgan astrologiya – munajjimlikka oid ma'lumotlar kiritilgan. Munajjimlar sayyora va yulduzlarga qarab odamlar taqdirini aytib berishga harakat qilganlar.

Qo'lyozma kitob san'ati. Yirik monastirlarda rohib-xatgotlar ishlaydigan skriptoriya (ustaxona)lar bo'lgan. Ilk o'rta asrlarda kitob kamyob va qimmat buyum hisoblangan. Yevropada ular pergament – maxsus ishlov berilgan terilarga bitilgan. Varaqlar pishiq iplar bilan tikilib, yog'ochdan yasalgan va teri tortilgan muqovalarda saqlangan. Ba'zida muqovalar qimmatbaho tosh, metallar bilan bezatilgan. XII asrga qadar kitoblar monastirlar kutubxonalarida saqlangan.

Slavyan yozuvining yaratilishi. Ko'pchilik slavyanlar, shu jumladan, Kiyev Rusi aholisi Vizantiyadan xristianlikning pravoslaviye mazhabini qabul qilgan. Yangi dinning joriy etilishi diniy kitoblarga ehtiyoj tug'dirib, slavyan yozuvining yaratilishiga turtki bo'lgan.

38-rasm. Kiyev. Avliyo Sofiya ibodatxonasi. XI asr

Rohib olimlar – Kirill va Me-fodiy – IX asr o'rtalarida yunon alifbosi asosida slavyan yozuvini yaratib, g'arbiy slavyanlar orasida xristianlikni keng targ'ib etishgan. Ular yunon tilidagi diniy asarlarni keyinchalik «kirillitsa» deb nom olgan yozuv orqali slavyan tiliga tarjima qilishgan. Ushbu yozuv Bolgariyadagi Rus yerlariga tarqalgan.

Yaroslav davrida Rusda maorif yuksaladi. Vladimir davrida Kiyevda xristian ruhoniylari tayyorlaydigan o'quv yurti tashkil etilgan bo'lsa, Yaroslav Novgorodda uch yuz ruhoniy tayyorlaydigan bilim yurtini ochadi. Knyaz davrida avval Kiyevda, so'ng Novgorodda yilnomalar tuzila boshlaydi.

1. Internet orqali yoki «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi»dan yunonlarning Platon akademiyasidan tashqari yana qanday akademiyalari bo'lganligini aniqlang.
2. Mavzuda keltirilgan Vizantiyada yuksalgan tasviriy san'at turlarini 35, 38-rasmlarga qanday aloqadorligini so'zlab bering.
3. Sizingcha, o'rta asrlar qadimgi yunon-rim maktablari bilan hozirgi maktablar o'rtasida qanday o'xshash va farqli jihatlar bor?
4. Lotin va kirill yozuvlarini 6-sinf tarix darsligi ma'lumotlari asosida tahlil qilib, ular qanday umumiylikka ega ekanligini ko'rsating.
5. Sizingcha, slavyan yozuvi va Kiyev Rusi madaniyatining tarixiy ildizlari qaysi mamlakat bilan bog'liq?
6. 35, 36 va 38-rasmlarni qiyoslab, ulardagi umumiy va farqli jihatlarni toping.

II BOB. ILK O'RTA ASRLARDA OSIYO

10-§. ARABISTON ILK O'RTA ASRLAR BOSHIDA

Arabiston. Arab qabilalari Arabiston yarimoroli va unga tutash hududlarda yashaganlar. Ular somiy (semit) xalqlaridan bo'lib, somiyarga arablardan tashqari: yahudiylar, ossuriylar, finikiyaliklar va oromiylar ham mansub bo'lishgan. Bu xalqlar Qadimgi Sharqning mashhur davlatlari: Akkad, Babil, Isroil podsholiklarini tashkil etgan.

Ko'chmanchi arablar — badaviy (sahroyi)lar tuyachilik, qo'ychilik va yilqichilik bilan shug'ullanib kelganlar. Badaviylar cho'l va yaylovlarda mol boqib, ko'chib yurganlar.

Arabistonning janubi va g'arbidagi o'troq dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi aholisi soy va jilg'alar, quduqlar bo'ylarida xurmo bog'lari va uzumzorlar barpo etganlar. Xuddi shu yerlardan Vizantiyadan janubga, Afrikaga va Hindistonga boradigan karvon yo'li o'tardi. Buyuk Ipak yo'li o'tgan mamlakatlarda notinchlik bo'lgan paytlarida karvon yo'llari Arabistonga siljirdi. Zamonlar o'tib bu karvon yo'llari bo'yida aholi qo'rg'onlari va shaharlar vujudga kelgan. Ularda yashagan aholi esa karvon yo'llaridagi savdogarlar, sayyohlarga xizmat qilish bilan shug'ullangan.

Bu qo'rg'onlardan eng yirigi **Makka** shahri bo'lgan. Ko'chmanchilar mollarini shaharlarga keltirib, mahalliy aholidan don, gazlama, qurollarga ayirboshlaganlar.

Arabistonning eng taraqqiy etgan viloyatlari — **Yaman** va **Hijoz** edi. Yaman yerlari unumdorligi bilan nom chiqargan. Unda suv yetarli bo'lganidan mevali daraxtlar o'stirilgan xurmozor bog'lar barpo etilgan. «Yaman» arabcha «haq», «baxtli» ma'nosini bildirgan. Rim tarixchilari Yamanni «Baxtli Arabiston» (Arabia felix) deb nomlaganlar.

Arablar e'tiqodi. Arablarning ko'pchiligi majusiy bo'lishgan. Ularning dinlari qo'shni semit xalqlari dinlari bilan

ko'plab umumiylikka ega bo'lgan. Muhim ilohlardan biri urush va hosildorlik xudosi Astar «Tonggi yulduz» ko'rinishida tasavvur etilgan. Oy xudosi – Sin, ona xudo – Lat bo'lgan. Quyosh xudosi dahshatli va halokatli hisoblangan. Arablar tabiiy va qo'lda tayyorlangan tosh ustunlarni e'zozlashgan, ularni ilohlar uyi va siymosi deb bilishgan.

39-rasm. Arab jangchilari

Ijtimoiy tengsizlikning paydo bo'lishi. VI asrda aholi soni ko'payib, qabilalar orasida suv manbalari va yaylovlar uchun kurash kuchaygan. Ularning turli ilohlarga sig'inganligi ham qabilalar orasidagi ziddiyatlarni yanada keskinlashtirgan. Urushlarda olingan harbiy o'ljalar qabila sardorlari va harbiy yo'lboshchilarning boyib borishiga olib kelgan. Buning natijasi o'laroq urug'-qabila zodagonlari shakllana boshlagan. Bu jarayon VII asrning boshlarida

urug'chilik tuzumining inqirozini tezlashtirgan.

Eron shohi **Xisrav I Yamanni** 570-yilda istilo qilishi bilan karvon yo'li eronliklarga qarashli Ikki daryo oralig'iga siljiydi. Savdoning inqirozi barcha arab aholisining hayotini mushkullashtirgan. Bu holat markazi Makka shahri bo'lgan, asosan quraysh qabilasi yashaydigan Hijozda aniq-ravshan namoyon bo'ladi.

Islom dini va arablarning birlashuvi. Vujudga kelgan iqtisodiy inqiroz ko'chmanchilarni yangi yerlarni istilo qilishga, yaylovlarni kengaytirishga undaydi. Bu paytda qo'shni Vizantiya va Eron kabi davlatlarda iqtisodiy tanglik, kuchli qo'shinning bo'lmasligi arablarga qo'l keladi. Vujudga kelgan vaziyatda yangi – islom dini arablarning birlashuviga xizmat qiladi.

Islom (arabcha, itoat, tobelik) – jahonda keng tarqalgan dinlardan biridir. Unga e'tiqod qiluvchilar musulmonlar deb ataladi.

Islom tarixchilari uning asoschisi bo'lajak payg'ambar **Muhammad** alayhissalomni 570-yilda Makkada tavallud topganini yozadilar. U quraysh qabilasining hoshimiylar urug'iga mansub, uncha boy bo'lmagan, lekin Makka zodagonlariga yaqin oilada tug'ilgan. Muhammad (s.a.v.) go'dakligidayoq yetim qolgan. Tug'ilmasdan avval otasi Abdulloh, 6 yoshligida esa onasi Omina vafot etgan. Uning keyingi hayoti bobosi **Abdulmutalib** homiyligi ostida o'ta boshlagan. Bobosining o'limidan so'ng Muhammad (s.a.v.) amakisi **Abu Tolib** tarbiyasida qolgan.

Islom dini manbalarida yozilishicha, 610-yildan boshlab Muhammad alayhissalomga Alloh taolodan vahiy kela boshlaydi. U qudratli yakka-yu yagona xudodan, ya'ni Alloh taolodan o'zga hech qanday xudo yo'q deb, o'zini rasululloh — xudoning elchisi, payg'ambari deb e'lon qiladi.

Qur'on (arabcha, qiroat, o'qish) — islom diniga e'tiqod etuvchilarning muqaddas kitobi bo'lib, Alloh taolo tomonidan Muhammad (s.a.v.)ga vahiy orqali nozil qilingan. Qur'on yigirma uch yil davomida nozil qilingan bo'lib, 114 suradan iborat.

40-rasm. Makka. Ka'ba

Dastlab Makka qurayshlari tomonidan yangi din yaxshi qarshilanmaydi. Natijada 622-yilda Muhammad (s.a.v.) o'z tarafdorlari bilan Yasrib (Madina)ga keladi. Bu voqea **hijrat** (ko'chish) nomini olib, musulmon yil hisobining boshlanish sanasi hisoblanadi.

Yasrib Muhammad (s.a.v.)ni yaxshi kutib oladi. Musulmon bo'lgan madinaliklar va ularga qo'shilgan ko'plab arab qabilalarining Makka uchun kurashi muvaffaqiyatli tugaydi. Shahar jangsiz olinib, muqaddas dargohlar qabila diniy sanamlari, ma'budalaridan tozalanadi. Makkadagi **Ka'ba** musulmonlarning asosiy ziyoratgohiga aylantiriladi. Muhammad (s.a.v.) arab qabilalarining o'zaro urushlariga chek qo'yib, islom dinini qabul qilishga chaqiradi. Keyingi 10–12 yil davomida Arabiston shaharlari va ko'chmanchi qabilalar birin-ketin Muhammad (s.a.v.)ga itoat etadi.

630-yilga kelib arablarning katta qismi musulmon bo'ladi. Makka – islom dinining markazi dunyodagi barcha musulmonlar uchun muqaddas shaharga aylanadi. Natijada islom dini asosida Arabiston yarimorolida ko'chmanchi va o'troq qabilalarni birlashtirgan yagona davlat vujudga keladi.

1. Xaritadan Arabiston yarimorolini ko'rsating.
2. Arab qabilalarining xo'jalik mashg'ulotlari haqida gapirib bering.
3. Arablarning asosiy mashg'ulotlari (chorvachilik, dehqonchilik, savdo karvonlariga xizmat ko'rsatish) haqida so'zlab bering.
4. Nima sababdan arablarda yakkaxudolikka asoslangan dinga zarurat tug'ilgan?
5. Muhammad payg'ambar (s.a.v.) hayoti haqida nimalarni bilasiz (rivoyat, hadis)?

Arablarda davlat vujudga kelguniga qadar mavjud bo'lgan ijtimoiy tuzumni qaysi Yevropa xalqlarida kuzatgansiz? Qiyoslab so'zlab bering!

11-§. ARAB XALIFALIGI

Xalifalikning vujudga kelishi. Muhammad (s.a.v.) vafotidan keyin uning yaqin safdoshi **Abu Bakr** (632–634) xalifalikka («o‘rinbosar») saylanadi. Uning boshqaruvi davrida Arabiston yarimoroli aholisi islomni to‘liq qabul qildi. Keyingi xalifa **Umar** (634–644) islom dunyosida o‘zining saxiyliги, adolatparvarligi va din masalalarida qat‘iyligi bilan shuhrat qozongan. Uning davrida arablar Falastin, Suriya, Misr va Liviyani, Eronning katta qismini istilo qilganlar.

Uning davrida arablar Falastin, Suriya, Misr va Liviyani, Eronning katta qismini istilo qilganlar.

Usmon xalifaligi davrida (644–656) Eron to‘liq bosib olingan. Arab qo‘shinlari Dog‘istonni egallab, Amudaryo sohillariga chiqadi. Usmon davrida Qur‘on oyatlari to‘p-lanib yagona kitob holiga keltirilgan. So‘nggi xalifa **Ali** (656–661) hukmronligi o‘z raqiblari bilan to‘xtovsiz urushlarda o‘tadi.

Xalifalik qo‘shinlari VIII asr boshlarida Shimoliy Afrikani to‘liq bo‘ysundiradi. **Toriq ibn Said** boshchiligida arablar qo‘shini 711-yilda keyinchalik uning nomi bilan atalgan Gibraltar (Jabal at-Toriq – «Toriq tog‘i» so‘zidan) bo‘g‘ozidan o‘tib, Ispaniyani bosib oladi. Yevropaga yurishlar **Bordo** shahri bo‘zag‘alariga qadar davom etadi. **Puate jangida** 732-yilda franklar hukmdori **Karl Martell** arablarni yengib, ularning Yevropaga yurishlariga chek qo‘yadi.

Sharqda arablar Kavkazorti va O‘rta Osiyoni bosib olib, aholini islom diniga kiritadilar. Xalifalikning Sharqqa yurishlari O‘rta Osiyoda Talas, Hindistonda Mo‘ltonga qadar davom etadi. Natijada, VII–VIII asrning birinchi yarmida ulkan hududlarni egallagan davlat – **Arab xalifaligi** tashkil topadi.

41-rasm. Arab xalifaligi jangchisi

42-rasm. Toshkentda saqlanayotgan xalifa Usmon Qur‘oni

Xalifalikda yer-mulk munosabatlari. Arablar istilo qilgan barcha mamlakatlardagi yerlar davlatniki deb e'lon qilinsa-da, amalda avvalgi egalari qo'lida qoladi.

Suriya va Eron istilo etilgach, zodagonlar xalifaga bosib olingan yerlarni taqsimlash taklifi bilan murojaat qiladilar. Lekin xalifa Umar yerni egalari qoldirishni buyuradi.

43-rasm. 732-yil, Puate jangi

Istilo qilingan mamlakatlar hukmdorlari, janglarda halok bo'lgan amaldorlar, hokimiyat vakillari yerlari xalifalik xazinasiga o'tgan. Bunday yerlar nihoyatda katta maydonlarni tashkil etgan.

Arablar joriy etgan yer solig'i — xiroj hosilning 1/3 qismini tashkil etgan. Islomni qabul qilmagan boylardan 48, o'rtahollardan 24, kambag'al dehqon va hunarmandlardan 12 dirhamdan jizya solig'i olingan. Chorva mollari va savdodan olingan zakot 1/40 hissani tashkil etgan. Xalifalikda qullar mehnatidan ham foydalanilgan.

Arablariga qarshi xalq qo'zg'olonlari. VIII—IX asrlarda istilo qilingan mamlakatlarda qator xalq qo'zg'olonlari bo'lib o'tgan. Iroqning Kufa shahrida 685—687-yillarda bo'lgan qo'zg'olonda arab va forslar — shahar kambag'allari va hunarmandlar qatnashgan.

O'rta Osiyoning janubi Marv vohasida 747-yilda boshlangan Abu Muslim boshchiligidagi qo'zg'olonda aholining barcha toifalari ishtirok etadi. Qo'zg'olon Movarounnahr va Xurosonni qamrab oladi. Abu Muslim boshchiligidagi qo'zg'olon natijasida Umaviylar hukmronligi tugatilib, xalifalikda boshqaruv yangi sulola **Abbosiylarga** o'tadi.

Arab xalifaligi 630—1258-yillarda hukm surgan. Unda **Umaviylar** (661—750) va **Abbosiylar** sulolalari (750—1258) hukmronlik qilgan.

Movarounnahr markazi Sug'diyonada 769—783-yillarda **Muqanna** boshchiligidagi yirik xalq qo'zg'oloni bo'lib

o'tadi. Qo'zg'olonchilar uzoq yillar arab qo'shinlariga qarshi muvaffaqiyatli kurash olib boradilar. Ozarbayjonda 815-yilda **Bobak** boshchiligidagi qo'zg'olon ham 20 yildan ortiq davom etadi. Tarixda «qizil ko'ylaklilar» nomini olgan bu qo'zg'olon qatnashchilarining shiori quyidagicha edi: «*Qirq yil qul bo'lib yashagandan bir kun ozod bo'lib yashagan ma'qul!*».

44-rasm. Bobak boshchiligidagi qo'zg'olon

Xalq qo'zg'olonlari, urushlar, hokimiyat uchun kurashlar xalifalikning siyosiy inqiroziga sabab bo'ldi. Xalifalikdan ajrab chiqqan birinchi mustaqil amirlik 756-yilda Ispaniyada tashkil topadi. U X asrdan **Qurdoba** (Kordova) amirligi nomini oladi. IX asrdan Misr, Eron, Movarounnahr va Xuroson mustaqillikka erishadi. Abbosiylar qo'lida Yaqin Sharq va Arabiston yarimoroli qoladi, xolos. Mo'g'ul xoni **Xuloku** 1258-yilda Bag'dodni egallagandan so'ng, Arab xalifaligi barham topadi.

1. Xalifalikning dastlabki 20 yillik tarixidan o'qigan va bilganlaringizni so'zlab bering.
2. Xaritadan arablar istilo qilgan mamlakatlarni ko'rsating.
3. Xalifalikka kirgan noibliklarda qanday soliqlar joriy etilgan? Ulardan qaysilari avval ham bo'lgan?
4. Arablarga qarshi xalq qo'zg'olonlari bo'lgan joylarni ko'rsating va ularning sabablarini ayting.

12-§. HINDISTON

Mamlakatdagi ichki vaziyat. Kushonlar imperiyasining inqirozidan so'ng, Hindistonda hokimiyatni egallagan

Chandragupta I (320–340) guptalar sulolasiga asos soladi. Guptalar davlatining poytaxti **Pataliputra** shahri bo'lgan. IV asrning so'ngida – guptalar imperiyasi gullab-yashnaydi. Ayni shu paytdan boshlab Hindistonda yer egaligi munosabatlari vujudga keladi.

45-rasm. Guptalar davridagi temir ustun. V–VI asrlar

Hukmdorlar o'z yaqinlari – amaldorlari, harbiy boshliqlariga yer-mulklar in'om etganlar. Natijada, yirik yer egalari tabaqasi shakllanadi. Ular dehqonlarning soliqlar to'lashidan tashqari, mehnat majburiyatlarini o'tashini ham joriy etadilar. Ilk o'rta asrlarda mamlakat aholisining kasta-varna (toifa)larga bo'linishi: braxmanlar, kshatriylar, vayshilar va shudralar saqlanib qoladi.

Hindistonda shakllangan ijtimoiy munosabatlar so'f feodal ko'rinishda bo'lmasdan, qulchilik udumlari ham ma'lum darajada saqlanib qolgan. Ammo qullar mehnatidan ishlab chiqarishda emas, ko'pincha uy yumushlarida foydalanishgan. Xo'jayin qulni yegulik bilan ta'minlashdan tashqari unga yilda bir marta kiyim ham olib bergan.

Mamlakatda siyosiy tarqoqlik. VI asrda Hindistonga bostirib kirgan eftaliylar hujumlari ostida guptalar imperiyasi parchalanib, istilochilar mamlakatning katta qismini qo'lga oladi.

VII asrda Hindistonda bo'lgan Xitoy tarixchisi **Syuan Szyanning** yozishicha, unda 70 ga yaqin katta-kichik knyazliklar bo'lgan. Knyazlar bilan rojalar o'rtasida tinimsiz urushlar bo'lib turgan. Qo'lga kiritilgan o'ljalar, yerlar g'oliblar orasida taqsimlangan. In'om etilgan yer maydoni **grass** («bo'lak» yoki «qultum») deb nomlanib, uni olgan shaxs harbiy xizmat o'tab berishi lozim bo'lgan. O'z xonadoniga mansub bo'lmagan amaldorlarga rojalar yerni ma'lum muddatga foydalanishga berganlar. Bunday yerlar **patta** («yorliq» yoki «yorliqqa olingan yer») deb

nomlangan. Pattadan alohida xizmat ko'rsatgan kishilarni taqdirlash uchun ham foydalanishgan. Mulkchilik munosabatlari mustahkamlanib borishi bilan patta yerlari ham avloddan-avlodga o'tadigan merosiy mulkka aylana boshlagan.

O'zaro urushlardan kuchsizlanib borgan Hindistonni chet bosqinchilar ham talaganlar. Xususan, Arab xalifaligining parchalanishidan vujudga kelgan musulmon davlatlari hukmdorlari XI asrda Hindistonga hujum boshlaydilar. G'azna hukmdori **Mahmud G'aznaviyning** qo'shinlari XI asr boshlarida mamlakat shimoliga 17 marta bosqinchilik yurishlari uyushtirgan. Ma'lum muddat o'tib Hindistonning shimoliy qismi musulmon hukmdorlari tomonidan to'liq bosib olinadi.

Aholining mashg'ulotlari. Sharq xalqlari ertaklarida Hindiston afsonaviy boyliklar mamlakati sifatida tasvirlangan. Yevropada hind rojalarining boyliklari haqida turli afsonalar tarqalgan.

Aslida, ushbu boyliklar xalqning mashaqqatli mehnati evaziga yaratilgan. Dehqonlar daryolardan kanal va ariqlar chiqarib, yangi yerlarni o'zlashtirganlar va undan yiliga 2–3 marta hosil olganlar. Serunum maydonlarda sholi, paxta, shakarqamish, ziravorlar va choy yetishtirilgan. Asrlar o'tib bu ekinlar qo'shni mamlakatlarga ham tarqalgan.

Hind hunarmandlari o'z mahoratlari bilan shuhrat qozonganlar. Ular tomonidan tayyorlangan zargarlik buyumlari, oltin va kumushdan yasalgan idishlar Hindistondan chetda ham yuksak baholangan. Fil suyagi, yog'ochning qattiq navlaridan yasalgan odam va hayvonlar haykalchalari, faqat hind rojalarining emas, xorijiy davlatlar hukmdorlari saroylarini ham bezagan. Yog'ochdan yasalgan oddiy dastgohlarda to'quvchilar nafis gazlamalar tayyorlaganlar.

Savdo-sotiq aloqalari. Hindistonning g'arbida ko'plab dengiz porti shaharlari bo'lib, ularga chet o'lkalardan turli buyumlar keltirilar va, o'z navbatida, hind hunarmandlari tayyorlagan xilma-xil buyumlar dunyoning turli burchaklariga olib ketilardi. Eng yirik port-shahar **Kalikut** hokimini «*dengiz xo'jayini*» deb atashardi. Shaharlardagi

gavjum bozorlarda mahalliy va boshqa mamlakatlardan keltirilgan buyumlar sotilardi. Xitoy, Afrika, Arabiston, O'rta Osiyodan ko'plab savdogarlar mato, zargarlik buyumlari, atir-upalar, ziravorlar olish maqsadida hind shaharlariga kelishardi.

1. Hindlarda mavjud qaysi varna-kastalarni bilasiz?
2. Yirik yer egaligi turlarini gapirib bering.
3. Mamlakatda yer egaligi turlarini izohlang. Ular o'lkamizdagidan nimasi bilan farq qilgan?
4. Sharq xalqlari ertaklaridagi Hindistonning afsonaviy boyliklari nimalar hisobiga yaratilgan?

13-§. XITOIY (IV–X ASRLARDA)

Xitoyning birlashishi. Xan quldorlik imperiyasi III asrda inqirozga uchrab, uning o'rnida 3 ta mustaqil: **Vey, Shu va U** davlatlari vujudga keladi. Shu paytdan Xitoyda yerga egalik munosabatlari shakllana boshlaydi.

VI asrning ikkinchi yarmida Turk xoqonligining hujumi xavfi Xitoyning birlashuviga turtki bo'lgan. Mamlakatni cheklanmagan hokimiyatga ega bo'lgan **Suy sulolasi** (589–618) vakili boshqargan. Uning ixtiyorida kuchli qo'shindan tashqari, ko'p sonli sodiq amaldorlari ham bor edi. Mamlakatning markazlashuvi to'rt asr davom etgan o'zaro urushlarga chek qo'yib, iqtisod va madaniyatning rivojlanishiga olib kelgan. Ekin maydonlari kengayib, aholi soni ko'paygan, savdo-sotiq jonlanib, shaharlar yuksala boshlagan. Yangi hokimiyat soliqlarni tartiblashtirib, pul islohoti o'tkazgan.

III asrda Xitoyda yer egaligi munosabatlari shakllana boshlaydi. Suy sulolasi (589–618) davrida Xitoyda markazlashuv nihoyasiga yetdi.

Mamlakat viloyatlari orasidagi iqtisodiy aloqalarni mustahkamlash, Xuanxe va Yanszi daryolari oralig'idagi

hududlarni savdo-sotiq munosabatlariga tortish maqsadida – **Buyuk kanal** quriladi. Bu tadbir mamlakat miqyosida yagona suv yo'lining barpo etilishidan tashqari, sharqiy viloyatlarning dengizga chiqishiga sharoit yaratadi. Lekin Suy sulolasining boshqaruvi uzoq davom etmaydi.

Xitoyning shimoli-g'arbidagi mahalliy hokimlardan biri **Li Yuan** 618-yilda taxtni egallab **Tan sulolasiga** (618–907) asos soladi.

Yer egaligi munosabatlari. Tan imperiyasi boshqaruvi davrida Xitoydagi barcha yerlar davlatniki deb e'lon qilinadi. Mamlakatning barcha hududlarida dehqonlarga kichik-kichik yer maydonlari ijaraga beriladi. 624-yilda qabul qilingan qonunga ko'ra, har bir xo'jalik uy-hovlisi o'rnidan tashqari 80 mugacha (**1 mu – 6 sotix**) haydaladigan yerni ijaraga olish huquqiga ega bo'ladi. Har bir xonadonga o'z bog'ida mevali darraxtlardan tashqari, tut o'stirish majburiy etib qo'yiladi. Yangi qonunga binoan, dehqon o'z hovlisi va tomorqasini sotishi, garovga qo'yishi mumkin edi. Ammo davlat tomonidan ajratilgan yerni sotish taqiqlangan. Davlatdan olingan yer hisobiga dehqon turli soliqlar to'lashidan tashqari, mehnat majburiyatini ham o'tab bergan. Xususan, manbalarda Loyan Buyuk kanali qurilishiga 2 million, Buyuk Xitoy devorini qurish va ta'mirlashga 1 milliondan ortiq kishi jalb etilgani haqida yozilgan.

Imperator o'z a'yonlari, lashkarboshilari, amaldorlari va zodagonlarga yirik yer maydonlarini taqdim etgan. Jumladan, ayrim a'yonlarning mavqelari: unvon va lavozimlariga qarab 500 dan 10 ming mugacha yer bilan taqdirlanganlar. Manbalarda alohida xizmatlari uchun harbiy yoki amaldorga 300 dan 6 ming mugacha yer berilgani qayd etilgan. Imperator taqdim etgan yerlar soliqlardan ozod qilingan.

46-rasm. Imperator
Li Yuan

Shaharlar, hunarmandchilik va savdo. Xitoyda VI asrdanoq shaharlar birmuncha yuksaladi. Chegara hududlarida yangi shahar-qal'alar bunyod etila boshlaydi. Dengiz va daryo portlarida, xomashyo serob joylarda, savdo-hunarmandchilik yuksalib, yangi shaharlar vujudga keladi. Buyuk kanal hamda dengiz sohillari bo'ylab, VII asrda **Xanchjou, Kayfin, Yanchjou** shaharlarining yuksalishi ham savdo-sotiq va hunarmandchilikning rivojlanishi bilan bog'liq edi. Ushbu jarayon qonunlarni kuchaytirishni taqozo etib, Tan imperatorlari shaharlarda kechasi ko'chaga chiqishni taqiqlaydi. Kechasi shahar darvozalari yopib qo'yilgan; shahar devoridan oshib o'tganlar 70 darra kaltaklanishi joriy etilgan. Albatta, bu tadbirlar shaharlarda tinchlik-osoyishtalikni, mol-mulk daxlsizligini saqlashga qaratilgan edi.

VII–VIII asrlarda Xitoyda tog'-konchilik sohasi, chinni va sopol buyumlar ishlab chiqarish ham yuksalgan. Shahar hunarmandlari kasb uyushmalari (sexlar)ni tuzib, ma'lum kasbdagi hunarmandlar alohida ko'cha va mavzelarda joylasha boshlagan.

47-rasm. Tan sulolasi davridagi tanga

Xitoyning markazlashuvi va iqtisodiy taraqqiyoti savdo-sotiqning ham yuksalishini ta'minlagan. Eng yirik bozor **Yanchjou**da bo'lib, bu shahar suv va quruqlik savdo yo'llari kesishgan joyda joylashgan edi. Ushbu davrda vujudga kelgan yarmarkalar ham ichki savdoning kengayishiga xizmat qilgan. Xitoyda VII asrdan yagona pul — **syanning** joriy etilishi ham iqtisodiy yuksalishga xizmat qilgan. Zarb qilingan tangalarning o'rtasida to'rtburchak teshigi bo'lib, u pulni ipga tizishga mo'ljallangan edi.

Tashqi siyosat. Tan sulolasi hukmronligi davrida Xitoy Turk xoqonligiga qarshi urushlar olib boradi. Imperator qo'shinlari 640-yilda Buyuk Ipak yo'li ustida joylashgan **Gaochan** davlatini mag'lub etadi. Shundan so'ng uyg'urlarga qarshi uzoq yillar davom etgan urushlar

boshlanadi. Gʻarbiy Turk xoqonligiga qarshi 20 yildan koʻproq davom etgan urushlar ham Xitoy qoʻshinlari gʻalabasi bilan tugaydi. Koreyaga qarshi 668-yilda boshlangan urush, uning poytaxti Pxenyaning olinishi bilan yakunlanadi.

VII–VIII asrlarda Xitoy faol tashqi siyosat olib borib, Turk xoqonligi, Arab xalifaligi, Vizantiya, Yaponiya va Hindiston bilan savdo diplomatik aloqalar oʻrnatadi.

Yangi Sun sulolasi davrida (960–1279) Xitoyning xalqaro aloqalari yanada kengayadi. Oʻrta Osiyo, Hindiston, Hindixitoy, dengiz orqali Yaponiya va Indoneziya bilan savdo-sotiq qilina boshlaydi.

Ilk oʻrta asrlarda Xitoyda Suy (589–618), Tan (618–907) sulolalari hukmronlik qilgan.

1. Xitoyda yerga egalik munosabatlari qachondan vujudga kelgan?
2. Mamlakatda dehqonlar ahvoli qanday boʻlganligini soʻzlab bering.
3. Xitoyda shaharlar, hunarmandchilik va savdoning rivojlana borishini misollar bilan koʻrsating.
4. Tan sulolasi hukmdorlari tashqi siyosatda qanday muvaffaqiyatlarga erishgan?

14-§. OSIYO MAMLAKATLARI MADANIYATI

Islom madaniyati va Oʻrta Osiyo. Arab xalifaligi tomonidan istilo etilgan mamlakatlarda yangi – arab sivilizatsiyasi vujudga keldi. Uning paydo boʻlishida islom dinining ahamiyati nihoyatda kattadir.

Gʻarbiy Osiyoning qadimgi yuksak madaniyatli oʻlkalariga kelgan arablar dastlab yunonlar, yahudiylar, suriyaliklar,

48-rasm.

«Bayt ul-hikma»

forslar, sug'diylarga nisbatan qoloq edilar. Ammo ushbu xalqlar madaniyatini o'zlarida singdirib, yanada yuksakroq madaniyatning vujudga kelishiga sharoit yaratdilar. Xususan, xalifa **Horun ar-Rashid** saroyida IX asr boshlarida «**Bayt ul-hikma**» – «Donishmandlik uyi» tashkil etiladi.

Bu davrda aniq fanlar – matematika, astronomiya, geografiyaning taraqqiyoti kuzatilib, bu jarayon hunarmandchilik va savdoning yuksalishiga olib keladi. Zamonlar o'tib xalifalikda ixtiro qilingan globus va usturlob (astrolyabiya)dan barcha mamlakatlarda foydalana boshlanadi. Yevropa tibbiyoti esa XVII asrning o'rtalariga qadar bilim va amaliy tavsiyalarni O'rta Osiyoda yetishib chiqqan allomalar – **Abu Ali ibn Sino** va **Abu Bakr ar-Roziy** asarlaridan olgan.

Vatandoshimiz **Muhammad Xorazmiy** (IX asr) matematika tarixida birinchi bo'lib algebra faniga asos soladi. Matematikada foydalana boshlangan hind raqamlari keyinchalik Yevropaga arab raqamlari nomi bilan tarqaladi.

Bag'dod va Damashqda rasadxonalar barpo etilib, ularda murakkab o'lchovlardan foydalangan astronomlar yer sharining meridianini hisoblab chiqadilar. Arab sayyohlari yevropaliklardan bir necha asr avval Hindiston va Xitoyda, Afrika va Sharqiy Yevropaning eng chekka hududlarida bo'lib qaytadilar. **Al-Ma'sudiy**, **Ibn Dast**, **Ibn Fadlan**, **Ibn Battuta** ushbu o'lkalar haqida qiziqarli asarlar yozib, xaritalarini tuzadilar.

Adabiyot. Musulmon adabiyoti dastlab arab tilida yaratiladi. Keyinchalik X asrga kelib u fors tiliga tarjima qilina boshlaydi. Musulmon she'riyati yuksak darajaga erishib, uning ko'plab turlari shakllanadi.

Savdogar va sayyohlar uzoq o'lkalardan faqat g'aroyib buyumlarnigina emas, ajoyib sarguzashtlar haqida hikoyalar, o'zga xalqlar afsonalari, ertaklarini ham olib kelganlar. Ular bu haqda xalifa saroyida, zodagonlar bazmlarida, bozor va ko'cha-ko'ylarda so'zlab yurganlar. Ushbu sarguzashtlar, afsona va ertaklar asosida arab adabiyotining ajoyib durdonasi «**Ming bir kecha**» yaratiladi.

49-rasm. Kordova masjidining naqshindor shifti (gumbazi)

50-rasm. Qohira. Hasan masjidi

Me'morchilik. Xalifalikda san'atning barcha sohalariga nisbatan me'morchilik yuksak taraqqiy etgan. Xalifalik tarkibidagi mamlakatlarda muhtasham saroylar, masjid-u madrasalar, qal'alar bunyod etilgan. Granada (Ispaniya)dagi **Al-Hamro saroyi**, Kordova (Ispaniya)dagi masjid, Qohiradagi **Hasan masjidi**, Buxorodagi **Ismoil Somoniy maqbarasi** — arablar davri me'morchiligi durdonalari hisoblanadi.

Xalifalik madaniyati asosiy sohalaridan yana biri xattotlik — husnixat san'ati bo'lgan. Xattotlar yozish uchun zarur bo'lgan matn mazmuniga monand yozuvning turli uslublarini ixtiro qilganlar. Qur'oni karimdan olingan oyatlar islom me'morchiligi durdonalari bo'lgan binolarning ichki va tashqi tomonlarini bezashda keng qo'llanilgan.

Sharq madaniyati Yevropa madaniyatining keyingi taraqqiyotiga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatgan. Keyingi asrlarda yevropalik olimlar Osiyo mamlakatlarining matematika, tibbiyot, astronomiya, kartografiya sohalaridagi yutuqlarini o'zlashtirishgan.

San'at. Ma'lumki, islom dinida tirik jonzotlarni tasvirlash taqiqlangani haqidagi aqida keng tarqalgan. (Aslida esa xudoni tasvirlash, shuningdek, tasvirlangan narsalarga sig'inish taqiqlangan). Musulmon tasviriy san'ati kitoblarni bezash sohasida o'zining yuksak cho'qqisiga erishadi. Kitoblarga ko'p sonli odamlar va hayvonlarni tasvirlagan

bezaklar tayyorlangan. Matn murakkab naqshlar bilan o'rab olingan. Lekin musulmonlar san'atining asosi tasvir emas, xattotlik, ya'ni chiroyli yozish san'ati bo'lgan. Arab yozuvi Suriyada oromiylar yoki arab xristianlari ixtiro qilgan oromiy alifbosi asosida yaratilgan. U 28 ta harfdan iborat bo'lib, arab yozuvi chapdan o'ngga emas, o'ngdan chapga tomon bitilgan. Agar xristianlar uchun eng muqaddas tasvir xochdagi xudo siymosi bo'lsa, musulmonlar uni xudoning so'zida tasvirlaganlar. So'zni muqaddas bilganlar. Musulmonlarning xattotlikdagi muvaffaqiyatlari hayratlanarli. Xattotlar ko'plab yozish usullarini ixtiro qilib, ulardan yozilayotgan matn mazmuniga qarab foydalanishgan. Xattotlik san'atining yuksalishiga Eron, Xuroson, Movarounnahr hududlarida yashagan aholi vakillarining qo'shgan hissasi beqiyos bo'lgan. Chunki ularning barchasi qaysi tilda so'zlashmasin, arab yozuvidan foydalanganlar.

Turmush tarzi. Musulmonlar turmush madaniyati o'zining nafisligi, yuksak didiligi bilan ajralib turgan. Ularning ayrim jihatlari keyinchalik yevropaliklar tomonidan qabul qilingan. Masalan, turli fasllarda mavsumga qarab kiyinish tartibi, bazmlarda taomlardan dastlab suyuq sho'rvalar, so'ng go'shtli taomlar, undan keyin qush go'shti va eng oxirida — shirinliklarni tortish tartibi joriy etilgan.

Rim va Vizantiya davridan Yaqin Sharqda aholining hammomlarda yuvinishga havasi katta bo'lgan. Musulmonlar bu odatni o'zlashtirib, o'z hukmronliklarini o'rnatgan barcha o'lkalarga tarqatganlar. Yirik shaharlarda yuzlab hammomlar qurilgan. Ular marmardan ishlangan, devorlari mozaika va naqshlar bilan bezatilgan. Musulmonlar tozalik va pokizalikka katta e'tibor qaratganlar.

Hind madaniyati. Hind olimlari matematika, astronomiya, tibbiyot sohalarida katta yutuqlarga erishgan. Ayrim hind shaharlarida osmon jismlarini kuzatish uchun rasadxonalar qurilgan. Hind astronomlari tadqiqotlari ularga Yerning aylana shaklda ekanligi va o'z o'qi atrofida aylanishi faraziga kelish imkonini bergan. Tabiblar mu-

rakkab jarrohlik asboblari va og'riqni bosadigan dori-darmonlar ko'magida jarrohlik muolajalarini o'tkazganlar. Davolashda maxsus tayyorlangan suyuq va quyuq dorilardan foydalanilgan.

Hind me'morchiligi o'zining rang-barangligi bilan ajralib turgan. O'rta asrlarda qurilgan ko'plab ibodatxonalar, saroylar hozirga qadar saqlanib qolgan. Hindistonda katta qoyatoshlar yoki g'orlar ichida o'yib ishlangan ibodatxonalar ham bo'lgan. Ulardan eng mashhuri miloddan avvalgi II asrdan – milodiy

51-rasm. Ajanta ibodatxonasiga o'yib ishlangan rasm

VII asrga qadar g'or ichida o'yib ishlangan **Ajanta** (Markaziy Hindiston) ibodatxonalari majmuasidir. Qadimgi me'morlar qoyalarga o'yib ishlangan 29 ta xonadan iborat ibodatxonalarni turli haykallar, o'yma naqshlar bilan bezashgan. Ibodatxonalarda ma'budlar, odamlar va hayvonlarning tosh va jezdan yasalgan ajoyib haykallari o'rnatilgan.

Xitoy madaniyati. Eng qadimgi yozuvlardan birini ixtiro qilgan xitoyliklar, undan hozirga qadar foydalanib kelmoqdalar. Xitoyda tabiiy fanlar: matematika, astronomiyadan tashqari, geografiya, tarix fanlari yuksak rivojlangan. Xitoy imperatorlari saroyida VIII asrda olimlarning oliy yig'inlari tashkil etilib, u keyinchalik **Xanlin akademiyasi** nomini olgan.

Xitoyliklar X asrda selitradan **porox** olishni kashf qilishgan. Dastlab mushakbozlikda ishlatilgan poroxdan keyinchalik harbiy maqsadlarda foydalana boshlangan.

Xitoyda tarixiy solnomalar tuzishga alohida e'tibor qaratilgan. Xususan **Sun sulolasi** davriga oid 500 jildlik solnomalar bizga qadar saqlanib qolgan.

Yirik shaharlarda maktablar tashkil etilib, ularda bo'lajak amaldorlarni tayyorlashgan. O'quvchilardan matematika, grammatikadan tashqari, falsafa va adabiyotni bilish talab etilgan.

Xitoy me'morlari toshdan, yog'ochdan, marmar va temirdan foydalanib, ajoyib saroylar, ibodatxonalar, mino-

52-rasm. Tan sulolasi davrida tog'da o'yib ishlangan Budda haykali

ralar va ko'priklar bunyod etishgan. Xitoy rassomlari ipak, qog'oz, yog'och va toshda o'zlarining ajoyib san'at asarlarini yaratganlar. Rassomchilikning devoriy rasmlar chizish sohasi ayniqsa rivoj topgan.

Pekinda VIII asrdan boshlab «Poytaxt axboroti» nomli gazeta chiqariladi. Unda imperator farmonlari va eng muhim voqealar yozilgan. Gazetani yog'ochda o'yib yozilgan matndan ko'paytirishgan.

Xitoy tabiblari murakkab jarrohlik muolajalarini o'tkazib, turli o'simliklarning shifobaxsh xususiyatlarini aniqlab, ulardan dori-darmonlar tayyorlaganlar. Xitoyda dastlabki **pantomima** — imo teatri tashkil etilgan. Bud-dizmning tarqalishi nafaqat xitoyliklar hayotiga, balki ularning me'morchiligiga ham katta ta'sir ko'rsatgan.

1. Nima sababdan Muhammad Xorazmiy, Abu Ali ibn Sino kabi allomalar faoliyatlari ham «Jahon tarixi», ham «O'zbekiston tarixi»da beriladi?
2. Xalifalikda ilm-fanning qaysi sohalari yuksak rivojlangan?
3. 49, 50, 51, 52-rasmlarni nimalar birlashtirishi va nimalar farqlashini qiyoslang.
4. Osiyo mamlakatlari madaniyatlaridagi o'xshash va tafovutli tomonlar haqida fikr yuriting.

Musiqachi va qo'shiqchi Ziryab IX asrda yashagan. U ko'plab yangiliklar kiritgan. Hozirga qadar qachonlardir Ziryab kashf qilgan ko'plab narsalardan foydalanamiz. U mavsumga qarab kiyim kiyishni joriy etgan. Yupqa shisha idish oltin va kumush idishga nisbatan qulay va nafis ekanligini isbotlagan. Tantanalarda dasturxonga taom tortishning qat'iy tartibini belgilab bergan: dastlab suyuq taom (sho'rva kabi), ortidan go'shtli taom, so'ng parranda go'shti va nihoyasida shirinliklar tortilgan.

III BOB.

JAHON XALQLARI O'RTA ASRLARNING RIVOJLANGAN DAVRIDA (XI–XV ASRLAR)

15-§. YEVROPADA O'RTA ASR SHAHARLARI

Xo'jalik taraqqiyoti. Yevropada X–XI asrlarda ishlab chiqarish yuksalgan. Bu, eng avvalo, hunarmandchilikda kuzatildi. Mehnat quollarining takomillashuvi, ustalar mahoratining oshishi hunarmandchilikni dehqonchilikdan alohida sohaga aylantiradi.

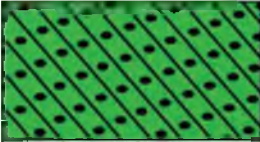

Dehqonchilikda ikki dalali almashlab ekish o'rnini uch dalali almashlab ekish egallaydi. Unda ekinzor uchga bo'linib, birinchi qismiga kuzgi, ikkinchisiga bahorgi g'alla ekilsa, uchinchi maydon shudgor hoida qoldirilib, yerga dam berilgan. Bu usulda yerning yarmi emas, uchdan ikki qismi band bo'lishi, mahsulot yetishtirishni ko'paytirish imkonini yaratadi.

Og'ir g'ildirakli plugning tarqalishi g'allani ekishdan oldin yerni 2–3 marta haydash uchun imkoniyat yaratgan. Bo'yinturuqning kashf etilishi esa plugni otga qo'shib yerni haydashni tezlashtirgan. Hosildorlikning oshishi dehqon xo'jaligida ortiqcha mahsulotning ko'payishiga va uni hunarmandchilik buyumlariga ayirboshlashga yo'l ochgan.

Jahon tarixi uchun o'rta asrlarning rivojlangan davri XI – XV asrlar hisoblanadi.

53-rasm. Plug bilan yer haydash

			birinchi yili
bahorgi ekin	kuzgi ekin	shudgor	
			
shudgor	bahorgi ekin	kuzgi ekin	
			uchinchi yili
kuzgi ekin	shudgor	bahorgi ekin	

54-rasm. Uch dalali almashlab ekish

Hunarmandlar tayyorlaydigan buyumlarning turi, soni, sifati oshib borgan. Lekin qishloqda feodal hukmronligi ta'sirida hunarmandning erkinligi cheklangan. Natijada ular qishloqlardan qochib, o'z buyumlarini tayyorlash va sotish imkoniyati bo'lgan joylarga keta boshlaganlar.

55-rasm. O'рта asr shahri

O'рта asr shaharlari. Yevropada shaharlarning paydo bo'lishi va yuksalishi turli mamlakatlarda turlicha bo'lgan. Dastlab Italiya va Fransiyaning janubidagi: **Venetsiya, Genuya, Florensiya, Marsel, Tuluza**lar IX–X asrlardayoq yuksala boshlagan. Bu shaharlarning dengiz orqali savdo yo'lida joylashgani ularning taraqqiyotida muhim ahamiyat

kasb etgan. Yangi shaharlar X–XI asrlarda Fransiyaning shimolida, Niderlandiya, Angliya va Germaniyada, XII–XIII asrlarda Vengriya, Boltiqbo'yi, Rus yerlarida yangi shaharlar vujudga kela boshlagan. Yevropa shaharlarining turli asrlarda paydo bo'lishining asosiy sababi mamlakatlardagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishdagi farqlar bo'lgan.

Shaharlar, eng avvalo, xavfsizlik, dushman hujumidan himoyalanişga qulay, qolaversa hunarmandlar o'zlari yasagan buyumlarni sota olish imkoniyati bo'lgan joylarda tashkil topgan.

Shaharlar hayoti. Shaharlar ko'pincha feodallar yerida vujudga kelgan. Dastlab feodallar o'z yerlaridagi shaharlarga homiylik qilib, ko'chib kelgan hunarmandlarni soliqlardan ozod etgan. Ammo shaharlar o'sib, boyib borishi bilan xo'jayinlar ulardan ko'proq daromad olishga intilganlar. Feodallar zulmi hunarmandchilik va

56-rasm. O'rta asrdagi shahar hayoti

savdoning yuksalishiga to'sqinlik qila boshlagan. Natijada shaharliklar senyor hukmidan ozodlikka chiqishga intilganlar. Ko'pincha shaharlar o'z erkinligini to'lov, pul evaziga qo'lga kiritgan. Bunday imkoniyat bo'lmagan holda ozodlik uchun qo'zg'olon yo'li tutilgan. Fransiyaning qator shaharlarida XII–XIII asrlarda senyorlarga qarshi kurash bo'lib o'tgan.

Monastir va qasrlarda yashovchilarning hunarmandlarga ehtiyoji, dushman xavf solganida yashirinish imkoniyatining mavjudligi ularning atrofida shaharlarning shakllanishiga sabab bo'lgan. Yevropadagi **Myunster**, **Sen-Gallen**, **Sen-Denu** shaharlari monastirlar, **Strasburg**, **Gamburg**, **Augsburg** va boshqalar feodallar qal'alari atrofida, **Padeborn**, **Bremen**, **Sveybryukken**, **Bryuggelar** daryo sohillari bo'ylarida, ko'priklar yonida barpo qilingan.

Shaharlarning ko'rinishi. Dastlab shaharlar qishloqlardan aholisining ko'pligi bilan farq qilgan, xolos. Shaharlar atrofi minorali mudofaa devori, suv to'ldirilgan xandaqlar bilan o'ralgan. Qo'riqchi-soqchilar minoralarda tun-u kun almashib turgan. Dushmandan himoyalaniş maqsadida shahar darvozalari va ko'priklari mustahkam temirdan yasalgan. Darvozalar ichidan mahkam tambalangan.

Kechasi xandaqlar ustidagi ko'priklar ko'tarib qo'yilgan va shahar darvozasi yopilgan.

Shahar markazida bozor maydoni, uning yonida ibodatxona joylashgan. Shahar kengashi binosi — **ra-tusha** ham shu yerda qurilgan. Shahar mavzelari alohida dahalarga bo'lingan. Dahalarning har birida ma'lum kasb-kordagi hunarmandlar yashaganlar.

Shahardagi uylarning aksari qismi yog'ochdan qurilgan. Ular juda zich qurilgan bo'lib, ko'pincha bir-biriga tutashib ketgan. Ko'chalar tor, ayrimlari eniga ikki metrdan ham oshmagan. Tunda ko'chalar yoritilmagan, suv quvurlari va kanalizatsiya bo'lmagan. Chiqindilar ham to'g'ridan-to'g'ri ko'chaga tashlanavergan. Aholining zich joylashishi hamda tozalikning bo'lmasligi yuqumli kasalliklarning tez-tez takrorlanib turishiga, ko'plab kishilarning bevaqt o'limiga olib kelgan. Yong'inlar ham sodir bo'lib, yog'ochdan zich qurilgan uylardan tashkil topgan ko'chalar, mavzelar to'lig'icha yonib bitgan.

57-rasm. O'rta asrdagi shahar ko'chasi

Shahar aholisi. Shaharlar aholisining asosiy qismini hunarmandlar, savdogarlar tashkil qilgan. Yirik shaharlarda boy zodagonlar, feodal-lar, amaldorlar, tabiblar, ruhoniylar ham talaygina bo'lgan.

Shahar aholisining katta qismi dehqonchilik bilan shug'ullanishda davom etgan. Qal'a devori atrofida ekinzorlar, bog'lar, poliz hamda qo'y, qoramol, otlar o'tlab yurgan yaylovlar joylashgan.

O'rta asr Yevropa shaharlarida aholining soni 3–5 mingdan ziyod bo'lmagan. XIV–XV asrlarda ham 20–30 ming kishi yashagan shaharlar yirik shaharlardan hisoblangan. Eng yirik shaharlar: **Parij, Konstantinopol, Milan, Florensiya, Kordova, Seviliyalarda** 80–100 ming aholi yashagan.

Hunarmandchilik va sexlar. Shaharlar xo'jaligining asosi hunarmandchilik bo'lgan. Hunarmand ishlab chiqaruvchi ish qurollari egasi bo'lib, xo'jaligini mustaqil yuritgan.

Ular bozorlarni o'z buyumlari bilan ta'minlaganlar. Barcha ishlar qo'lda bajarilgani uchun ustaning mehnati nihoyatda mashaqqatli bo'lgan. Xususan, temirchi omoch tishini tayyorlash uchun qip-qizil cho'g' bo'lib turgan temirni qo'rdan ombir bilan olib, sandon ustiga qo'ygan va kerakli shaklga keltirguncha uni bolg'alagan. Ma'lum kasb ustalari o'z uyushmalari — sexlarga birlashganlar.

Sex (nemischa — *Zeche*) so'zi xalfaning ustalikka bag'ishlov ziyofati, keyinchalik bu so'z kasb ustalari uyushmasiga nisbatan qo'llanilgan.

Ustalarining umumiy yig'ilishida hamma bajarishi majburiy bo'lgan sex nizomi qabul qilingan. Nizom talabiga binoan buyumlar faqat ma'lum namuna bo'yicha yasalgan. Sexni boshqarish uchun saylangan oqsoqol hunarmandlarning nizomga rioya qilishini, tayyorlangan buyumlarning sifati va sonini nazorat qilgan. Nizomda ustaning dastgohlari, o'quvchi-shogirdlari, xalfalari soni belgilab qo'yilgan. Bu xildagi tadbirlar ustalar uchun bir xil sharoit yaratish, raqobatga yo'l qo'ymaslik maqsadida qo'llanilgan. Tayyor buyumlar narxi ham sex oqsoqoli tomonidan belgilangan.

Aksari hollarda ustaning 1–2 ta xalfasi, bir nechta shogird-o'quvchisi bo'lgan. Ularning o'zaro munosabatlari ham sex tomonidan nazoratda tutilgan. Xalfalik muddati kasbning murakkabligiga qarab 2–7 yil bo'lib, nodir buyum yasash va uni sex oqsoqoli sinovidan o'tkazish bilan tugagan. Masalan, Germaniyada xalfa *sexe* — ziyofat uyushtirib, so'ng ustalikka ruxsat olgan.

Shaharlar hayotida sexlarning o'rni. Sex o'z a'zolarining bayramlarini tashkil etgan, vafot etgan ustaning oilasini qo'llagan. Sexlar shaharni qo'riqlashda, urushlar paytida uning mudofaasida alohida bo'linma tarzida qatnashgan. Sexlarning o'z gerbi, bayrog'i, ibodatxonasi va ba'zida alohida qabristoni ham bo'lgan. Dastlab ishlab chiqarishning rivojlanishiga xizmat qilgan sexlar XIV–XV asrlardan unga to'sqinlik qila boshlagan. Sha-

58-rasm. O'rta asr
hunarmandi

harlarda ustalarning ko'payib borishi ular o'rtasida raqobatni kuchaytirgan. Hunarmandlar va savdogarlar orasidan badavlat sex boshliqlari ajralib chiqa boshlaydi. Yevropada sexlarning ham tabaqalanishi ro'y berib: zargarlik, movutchilik va boshqa boy sexlar vujudga keladi.

Bu jarayonlar **Florensiya, London, Bristol, Parij, Bazel** kabi yirik shaharlarda boshlanadi.

Hunarmandlar xalfalarning o'sib ustalikka o'tishiga to'sqinlik qila boshlaydi. Natijada 10–12 yillab ustachilikka o'ta olmagan xalfalar tabaqasi vujudga keladi. Bu hol xalfalarning «**birodarlik**» jamiyatlarini tuzib, o'z haq-huquqlari, 14–16 soat davom etadigan ish vaqtini qisqartirib, mehnat sharoitlarini yaxshilash uchun kurashini kuchaytiradi. Manbalarda yozilishicha, XIV–XV asrlarda **Florensiya, Perudja, Siena, Kyolnda** shahar kambag'allari qo'zg'olonlari bo'lib o'tadi.

1. Yevropada hunarmandchilikning qishloq xo'jaligidan ajralib chiqishi sabablarini ko'rsating.
2. Shaharlarning vujudga kelish sabablari nimada edi?
3. Yevropa mamlakatlarida yangi shaharlarning paydo bo'lish omillarini so'zlab bering.
4. O'rta asr shaharlari hayoti, ko'rinishi haqida nimalarni bildingiz? Ularning O'zbekistondagi XI–XII asr shaharlariga o'xshash va farqli tomonlarini izohlang.

16-§. O'RTA ASRLARDA TOVAR ISHLAB CHIQUARISHNING YUKSALISHI. BOZOR VA YARMARKALAR

Tovar xo'jaligining paydo bo'lishi. Sexlar nazoratiga qaramasdan hunarmandlar savdo uchun tayyorlagan buyumlar soni ko'paygan. Natijada xomashyo va qish-

loq xo'jalik mahsulotlariga talab ham oshib borgan. O'z navbatida, yirik yer egalari va dehqonlarning yetishtiradigan mahsulotlari ko'payishidan manfaatdorligi ortgan. O'z mahsulotlarini sotib, hunarmandchilik buyumlarini xarid qiluvchilar ko'paya boshlagan. Yirik shaharlar faqat atrofdagi viloyatlar bilangina emas, chet mamlakatlar bilan ham savdo aloqalarini o'rnatgan. Ilk o'rta asrlardagi natural xo'jalik o'z o'rnini tovar xo'jaligiga bo'shata boshlagan.

Tovar xo'jaligi — mahsulotlarni bozorda sotish yoki ayirboshlash uchun ishlab chiqaruvchi xo'jalikdir.

Savdoning jonlanishi yo'llar yaxshilanishini talab etgan. Fransiyada qirol farmoniga binoan asosiy yo'llarga tosh yotqizila boshlangan. Daryolar ustida yog'och va toshdan ko'priklar qurish ishlari yo'lga qo'yilgan.

Sharq mamlakatlari bilan savdo. Suriya, Misr, Eron va O'rta Osiyogacha borgan yevropalik savdogarlar Sharq bozorlaridan shoyi gazlamalar, zeb-ziynat buyumlari, ziravorlar xarid qilardilar. G'arb va Sharq mamlakatlari orasidagi aloqalarning yuksalishida Xitoydan boshlanib, O'rta Osiyodan o'tgan Buyuk Ipak yo'lining ahamiyati beqiyos edi. Bu karvon yo'li O'rta yer dengizining sharqiy sohiliga qadar davom etgan.

G'arbiy Yevropada XIII—XV asrlarda: Ispaniya, Italiya, Janubiy Fransiyani dengiz orqali Vizantiya hamda Osiyo mamlakatlari bilan bog'lash uchun **Levant**, shimolda Boltiq dengizi orqali London, Bryugge, Lyubek, Novgorod shaharlarini o'zaro bog'lash uchun **Shimoliy savdo yo'llari** xizmat qilgan.

Shimoliy savdo yo'li bo'ylab joylashgan Germaniyaning 70 dan ziyod shaharlari **Ganza shaharlar ittifoqiga** kirgan.

Levant yo'lida joylashgan **Venetsiya** va **Genuyalar** kuchli dengiz floti tuzib, ularning savdodagi raqobati ba'zida urushlarga ham aylangan.

Savdogarlar va bozorlar. Shaharliklar o'z foydasiga mol sotishni, kimga qarzga pul berishni, nimaga pul sarflashni yaxshi bilganlar. Tinib-tinchimas savdogarlar

boyib ketish maqsadida uzoq va xatarli sayohatlarga chiqishgan.

59-rasm.
Marko Polo

O'рта yer dengiz sohillari bo'ylab italiyalik savdogarlar o'zlarining savdo manzilgohlari — **faktoriyalar** tizimini yaratishgan. Ularning ko'pchiligi genuyalik va venetsiyaliklar bo'lishgan. Bu dengiz respublikalari ajoyib savdo va harbiy flotlariga ega bo'lishgan. Ularning kemalari Yaqin Sharqdan Yevropaga qimmatbaho mollar: shoyi matolar, chinni idishlar, turli ziravorlar va boshqa narsalarni olib o'tardi.

Venetsiyalik savdogarlar — Pololar oilasi vakillari XIII asrda mo'g'ullar xonining Osiyoning ichkarisidagi qarorgohiga yetib boradi. **Marko Polo** 25 yil davom etgan sayohatining 17 yilini Xitoyni egallagan mo'g'ullar xoni **Xubilay** saroyida xizmatda o'tkazib, yevropaliklardan birinchi bo'lib bu sirli o'lkalarni o'z kitobida tavsiflaydi. Yevropaliklar faqat XIX asrdagina dengiz orqali o'tib, XIII asrda Marko Polo sayohat qilgan o'lkalarni o'z ko'zlari bilan ko'radilar. Marko Poloning kitobidagi Sharq mamlakatlarining afsonaviy boyliklari 200 yildan so'ng genuyalik dengizchi **Xristofor Kolumbda** shunchalik katta taassurot qoldiradiki, u nima bo'lganda ham Hindistonning boy sohillariga yetishga qaror qiladi.

Yevropaning ko'pchilik shaharlarida dastlab bozorlar haftaning 1—2 kunida bo'lgan. Doimiy bozorlar faqat yirik shaharlarda uchragan.

Mol ayirboshlash va savdoning o'sishi shaharlarda bozorlar qurilishiga ehtiyoj tug'dirgan. Jumladan, Londondagi birinchi yopiq bozor **Blekuelxoll** XIV asr oxirida qurib bitkazilgan. Bozorlar ma'lum buyumlar yoki mahsulotlarni sotishga ixtisoslasha borgan.

Banklar, yarmarkalar va birjalar. Dastlabki banklar XIV—XV asrlarda Italiyaning yirik shaharlarida paydo bo'lgan.

Bank — (italyancha, banko) — kursi, sarrof do'konidagi o'rindiqlik nomidan olingan.

Yarmarkalar mol ayirboshlashning kengayishiga xizmat qilgan. Yarmarkalarni yuksaltirish maqsadida hukmdorlar turli imtiyozlar (xususan, yo'l solig'ini vaqtinchalik bekor qilish) berishgan. Yarmarkalar savdo-sotiqdan tashqari, xalq sayllari, bayramlari markaziga ham aylangan. Unda sayyor artistlar tomonidan musiqalar chalingan, qo'shiqlar aytilgan, sahna tomoshalari ko'rsatilgan. Atrof qishloqlardan kelgan aholi uchun bu tomoshalar, mushakbozliklar yilda bir marta bo'ladigan ko'ngilochar tadbir hisoblangan.

Yarmarka — ulgurji savdo bo'ladigan, turli mamlakat savdogarlari qatnashadigan, mol sotish va ayirboshlash joyi nomi bo'lgan.

O'rta asrlar Yevropasining eng mashhur yarmarkasi Fransiyaning shimoli-sharqidagi **Shampan grafligida** (markazi Reyms shahri) bo'lgan.

Savdoning yuksalib borishi natijasida Yevropada turli mamlakatlar savdogarlari to'planib, pullarini almashiradigan joylar — **birjalar** vujudga keladi.

Birja atamasi Bryugge shahridagi «**Burse**» mehmonxonasi yaqinida savdogarlar to'planadigan joy nomidan olingan.

Birja Bryuggeda — 1409, Antverpenda — 1460, Lionda — 1462-yilda tashkil topgan.

Shu tariqa XI—XV asrlarda Yevropada hunarmandchilik va savdoning yuksalishi bozor, bank, birjalarni vujudga keltirdi.

1. Levant dengiz savdo yo'li va u bog'lab turadigan mamlakat hamda shaharlarni xaritada ko'rsating.
2. Shimoliy dengiz savdo yo'llari haqida nimalarni eslab qoldingiz?

3. Bozor va yarmarkalar o'rta asr shaharlari uchun qanday ahamiyatga ega bo'lgan?
4. Banklar va birjalar qanday vujudga kelgan?

17-§. OSIYO MAMLAKATLARINING O'RTA ASR SHAHARLARI

60-rasm. Dehli. Qutb Minor. XIII asr

O'rta asr shaharlari. Sharq mamlakatlari o'rta asrlarning rivojlangan davriga turli paytda o'tganlar. Bu hol har bir mamlakatda ishlab chiqarish taraqqiyoti turli darajada bo'lgani bilan izohlanadi.

Dastlab ma'muriy markaz yoki harbiy qal'alar sifatida tashkil topgan o'rta asr shaharlari, hunarmandchilik va savdoning yuksala borishi bilan juda tez rivojlangan.

Osiyoning eng yirik shaharlari: **Chanyan, Loyan, Xanchjou, Kamakura, Kioto, Osaka, Dehli, Bag'dod, Buxoro va Samarqand** edi. Ularda maktablar, kutubxonalar tashkil qilingan, olimlar, shoirlar, rassomlar, musiqachilar yashab ijod qilganlar. Osiyo shaharlari davlat yerlarida vujudga kelganidan Yevropa shaharlaridan farqliroq yirik zamindorlarga qarshi kurash olib bormaganlar.

Osiyoning yirik davlatlaridan biri Xitoyda o'rta asr shaharlarining vujudga kelishi va rivojlanishi IX–XIII asrlarga to'g'ri keladi. Shaharlar Xitoyda imperatorga bo'ysungan.

Shaharlarning taraqqiyotiga istilochilik urushlari to'sqinlik qilgan. Jumladan, Hindiston va uning shaharlari o'rta asrlarda juda ko'p marotaba chet bosqinchilar hujumlariga uchragan.

Yaponiyaning o'rta asrlar shaharlari budda ibodatxonalarini atrofida, aloqa bekati va yo'l ustida, dengiz

bo'yida, qal'a atrofida vujudga keladi. **Xeyyan** shahri 1177-yilda yong'in natijasida vayron bo'ladi. Bu shahar qayta tiklanganidan so'ng **Kioto** nomini olib mamlakat poytaxtiga aylanadi. **Kioto** ko'p asrlar davomida Yaponiyaning iqtisodiy, madaniy va diniy markazi bo'lib qoladi.

Shaharlar hayoti. Osiyo shaharlari ham o'ziga xos taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Jumladan, Xitoyda XI asrdayoq shaharsozlik yuksak darajaga ko'tarilgan. Imperator va zodagonlar hashamatli saroylar qurdirgan. Mamlakatda yog'och tanqis bo'lganidan qurilishda g'isht, sopol va toshdan keng foydalanilgan.

Xitoyning yirik shaharlarida G'arbiy Yevropadan farqliroq, maishiy xizmat ko'rsatish yaxshi yo'lga qo'yilgan edi. Aholi sopol quvurlar orqali toza suv bilan ta'minlangan, shaharni axlat va chiqindilardan tozalash, o't o'chirish ishlari yo'lga qo'yilgan.

Osiyo shaharlari aholisi Yevropanikiga nisbatan ko'proq bo'lgan. Xususan, Xitoyda o'rta asrlardayoq aholi zich yashagan. XVI asrda **Pekinda** 1 mln, **Nankinda** undan ham ko'p aholi bo'lgan. Eronning **Isfaxon**, **Sheroz** shaharlarida 200 mingdan ortiq kishi yashagan.

Amir Temur saltanati poytaxti **Samarqand** XIV asr oxiri – XV asr boshlarida yuksalib dunyoga taniladi. O'rta asr shoirlari va faylasuflari Samarqandni «*sayqali ro'yi zamin*» — yer yuzining sayqali, husni, deb ta'riflaganlar. Sharq dunyosida **Buxoro** ham o'z o'rniga ega bo'lib, u islom dini, madaniyat, savdo va hunarmandchilik markazlaridan biri sifatida shuhrat qozongan.

61-rasm.
Buxoro arki

O'rta Osiyoning musulmon davlatlari shaharlari umumiy reja bo'yicha: markazida — **ark**, shahar hokimi qal'asi, uning atrofida — **shahriston**, asosiy aholi yashaydigan guzarlari bilan qurilgan. Shahar atrofida **rabod** bo'lib, unda hunarmandlar guzar va mahallalari joylashgan. Sharq shaharsozligida asosiy qurilish ashyolari tosh va g'ishtdan iborat edi. Hukmdorlar, boylar o'z saroylari, hovli-joylarini pishiq g'isht va marmarlardan, kambag'allar esa paxsa, guvaladan qurganlar. Kambag'allarning uylari pishiq, mustahkam bo'lmay, tez-tez ta'mirlashni talab qilgan. Merosga qoldirilganda, odatda, buzilib, o'rniga yangisi qurilgan.

Hunarmandchilik. Sharq hunarmandlari ipak gazlamalari, zeb-ziyat buyumlarining katta qismini chet mamlakatlarga sotish uchun ishlab chiqarganlar.

Osiyo va Shimoliy Afrika shaharlarida ham hunarmandchilik sexlari shaharlar bilan bir paytda vujudga kelgan. Sharqda dastlab shahar aholisi soliqlardan ozod qilingan. Vaqt o'tib savdogar va hunarmandlardan ham turli soliqlar olina boshlagan. Arab xalifaligi, Yaponiya, Xitoyda usta va savdogarlardan soliqlarni sex oqsoqollari yig'ib bergan.

Xitoyda barcha ustalar sex a'zosi bo'lishlari majburiy etib qo'yilgan. Hunarmandchilikning eng muhim sohalari Xitoyda yuksak taraqqiyotga erishgan. Xususan, faqat xitoyliklar 600—700 kishi va yana ko'plab yuk sig'adigan yirik kemalar — **jonkalar**ni qurishgan.

62-rasm. Jonka

Buyuk Ipak yo'li chorrahasida joylashgan O'rta Osiyo shaharlari tranzit savdo markazlari edi. Chet ellik savdogarlar Samarqand qog'ozi va gazlamalarini, G'ijduvon kulolchiligi buyumlari-yu, marvlik ustalar gazlamalari va kiyimlarini yuqori baholaganlar.

O'rta asrlarda eronlik ustalar parcha, ipak gazlamalari, jun gilamlari bilan shuhrat qozongan. Erondan savdogarlar po'latdan yasalgan qurol-aslaha, mis va kumush idishlarni xarid qilganlar.

Savdo. Arab xalifaligi, Tan imperiyasi va Dehli sultonligi singari yirik markazlashgan davlatlarning paydo bo'lishi savdoni yuqori daromad manbaiga aylantirdi. Uzoq Sharqdan O'rta yer dengiziga qadar hududlarda faqat karvon yo'llari orqali savdo olib borilmagan. Fors ko'rfazi va Qizil dengiz orqali arab, hind, xitoy savdogarlarining o'nlab kemalari suzgan. Osiyodan farqliroq, Afrikaning iqtisodiy qo'loqligi, undagi uzluksiz urushlar, qit'aning xomashyo, tuz, oltin, fil suyagi, ziravorlar, qisman qullar manbaiga aylanishiga sabab bo'lgan.

Osiyo bozorlari o'zining gavjum va sershovqinligi bilan ajralib turgan. O'rta asr bozorlari ko'pincha shahar darvozalari yaqinida joylashgan. Shahar ichida kichkina bozorlar bo'lib, ular ma'lum mahsulotlarni sotishga ixtisoslashgan. O'rta Osiyo va Erondagi yirik bozorlar bir qancha rastalarga bo'lingan. Har bir rasta ma'lum xildagi mol bilan shug'ullanadigan savdogarlarni yoki turli kasb hunarmandlarini birlashtirgan. Ilk o'rta asrlardayoq Bag'dodda, Ishbiliya (Sevilya) va G'arnota (Granada – Ispaniya)da mardikorlar bozorlari bo'lgan.

Sharq bozorlarida hunarmandchilik ustaxonalari, do'konlari ham joylashgan. Ayrim hollarda ko'chma bozorlar ham tashkil qilingan. Unga sayyor savdogarlar va atrofdagi qishloqlarning o'z mahsulotlarini sotish ehtiyoji bo'lgan aholisi to'plangan.

63-rasm. Osiyo bozori

Yaponiyaning o'rta asr shaharlari: Nara va Xeyyan budda ibodatxonalari yaqinida, Otsu chorrahada va karvon yo'li bo'ylab; Xyogo, Sapai shaharlari dengiz sohilida; qal'a yaqinida esa Nagoya shahri qurilgan.

1. Xaritadan Osiyo mamlakatlarining o'rta asrlardagi yirik shaharlarini ko'rsating.

2. Osiyo va Yevropa shaharlarining paydo bo'lishi hamda yuksalishida qanday umumiylik mavjud?
3. Osiyo shaharlari hayoti haqida nimalarni o'qidingiz. Hikoya qilib bering.

18-§. O'RTA ASRLARDA XRISTIANLIK

Dinning Yevropada tarqalishi. Xristian dini IV asrdan german qabilalari orasida ham tarqala boshlaydi. V asrning oxirida Franklar qiroli Xlodvig xristianlikni qabul qiladi. Angliya va Irlandiya monastirlaridan yetishib chiqqan serg'ayrat rohiblar Yevropaning eng chekka joylariga ham borib, aholini xristianlikka o'tkazadilar.

Kiyev Rusi va Bolgariya X asr oxirlarida Vizantiyadan xristianlikning pravoslav mazhabini qabul qilgan.

Xristian dini Yevropada IV asrdan boshlab tarqalgan.

Cherkovning bo'linishi. Rim imperiyasining G'arbiy va Sharqiy Rimga bo'linishi cherkovni ham ajralishiga olib keldi. Frank qiroli ko'magida 756-yilda Italiyada Rim papalari davlati — **Papa viloyati** tashkil topadi. Vizantiya cherkovi esa avvaldan davlatga bo'ysunuvchi, Konstantinopol patriarxi boshqaradigan diniy tashkilotga aylanadi.

Sharqiy Yevropada bolgarlarni cho'qintirishdagi raqobat xristian cherkovini rasman: **G'arbiy katolik** («jahon») va **Sharqiy pravoslav** («sof din», «chin e'tiqod») cherkovlariga bo'linishiga olib keldi. XI asr o'rtalaridan boshlab rim-katolik va yunon-pravoslav cherkovlari mustaqil faoliyat olib bormoqda. G'arbda cherkov va'zlari lotincha, Sharqda esa yunon tilida olib borilgan. Katolik cherkovi barcha ruhoniylarga uylanishni taqiqlasa («selebat»), pravoslavlarda faqat rohiblar oila qurmagan.

Cherkov va davlat. Yevropada V asrda boshlangan yer egaligi munosabatlariga o'tish jarayonidan cherkov ham chetda qolmaydi. Ekinzorlarning uchdan biri ibodatxona

va monastirlar qo'lida to'planadi. Davlat soliqlaridan ozod etilgan bu yerlarda cherkovdan ijaraga yer olgan 100 minglab qaram dehqonlar mehnat qilganlar.

Undan tashqari, xristian cherkovi aholidan ushr (hosilning 1/10) solig'ini undirgan. Aholi, shuningdek, bolani cho'qintirganda, nikohdan o'tganida, marhumga ta'ziya marosimi o'tkazilganda va boshqa udumlar uchun ham pul to'lagan. Cherkovga tushadigan daromadning talay qismi Rim papasi xazinasiga yuborilgan. Ulardan tashqari, Katolik cherkovi, **indulgensiya** (lotincha, «afv») — gunohlardan kechish yorliqlarini sotish hisobiga ham boyigagan.

Yevropada cherkov davlatning muhim tashkilotiga aylanib, uning siyosiy va iqtisodiy faoliyatiga aralashgan, sud vazifasini ham bajargan. Cherkov qo'llagan jazoning eng og'iri **interdikt** — mamlakatda ibodat va marosimlarning vaqtinchalik taqiqlanishi bo'lgan.

Innokentiy III (1198–1216) papaligi davrida katolik cherkovi o'z qudrati cho'qqisiga erishadi. Papaning «*Oy o'z yog'dusini Quyoshdan olganidek, qirol hokimiyati o'z jilosini papalikdan oladi*», degan so'zlari amalda qo'llaniladi. Rim papasi german, fransuz va ingliz hukmdorlarini interdikt orqali tavba-tazarru qildiradi. Aholiga o'z hukmini o'tkazishda papa rohiblarga tayangan.

Yevropada monastirlar IV asrda tashkil etilgan. Rohiblar toat-ibodatdan bo'sh paytlarida xattotlik bilan shug'ullanganlar. Ayrimlari esa monastir qoshidagi maktablarda bolalarni o'qitganlar.

Dahriylarga qarshi kurash. Cherkov va uning ta'limotiga qarshi kishilar **yeretiklar** (yunoncha, «dahriylar») deb nomlangan. Bunday kishilar cherkovning boyliklari, hashamatli udum marosimlariga qarshi chiqib, sodda cherkov g'oyasi tarafdorlari bo'lishgan. Yeretiklarga qarshi kurashish uchun cherkov sudi — **inkvizitsiya** (lotincha, «qidiruv») tuziladi. Xristian cherkovi dushmanlarini izlab topish va jazolash bilan shug'ullangan inkvizitsiya papa

64-rasm. Autodafe

Grigoriy IX (1227–1241) davrida o‘z qudratining cho‘qqisiga erishgan.

Inkvizitsiya faoliyati Ispaniyada, ayniqsa, keng tus oladi. Unda mahkum etilganlarni gulxanda yondirish «**autodafe**» (portugalcha, e‘tiqod yoki din ishi) ham qo‘llaniladi.

1. Yevropada xristian dini qachon tan olinib tarqala boshlagan?
2. Katolik va pravoslav cherkovlarining paydo bo‘lish sabablarini ko‘rsating.
3. O‘rta asrlarda cherkov qanday o‘rin tutgan?
4. Indulgensiya savdosini qanday tushundingiz?
5. Inkvizitsiya nima va u kimga xizmat qilgan?

19-§. SALIB YURISHLARI

Salib yurishlari. Salib yurishlari — G‘arbiy Yevropa feodallarining Yaqin Sharqdagi bosqinchilik va talonchilik urushlari edi. Bu yurishlar **1096–1270-yillar** oralg‘ida bo‘lib o‘tgan. Sharqdagi yerlarni egallash orqali cherkov o‘zining ta’sirini yanada kuchaytirishni maqsad qilgan.

65-rasm. Papa Urban II ning Klermon shahrida salib yurishga da’vat etishi

Sharqda XI asr oxirida vujudga kelgan vaziyat salib yurishlari uchun qulay sharoit tug‘dirgan. Kichik Osiyo yarimoroli deyarli to‘liq saljuqiy turklar qo‘lida edi. Bu yerdan G‘arb mamlakatlari ziyoratchilari Falastinning muqaddas joylariga, rivoyatlarga ko‘ra, Iso payg‘ambar dafn etilgan Quddusga boradigan yo‘llar o‘tardi. **Quddus** esa

deyarli besh asrdan buyon musulmonlar qo'lida edi. Mahalliy hukmdorlar va aholining ziyoratchilarga munosabati yomon bo'lmasa-da, XI asr oxiridan boshlangan musulmon hukmdorlarining o'zaro urushlari xristianlar ziyoratlarini tobora xavfli tadbirga aylantira borgan.

Vizantiya imperatori Rim papasi bilan kelishmasa-da, xristianlar dushmanlari bilan kurashish uchun jangchilar yuborishini so'rab, G'arbga murojaat qiladi. Papa **Urban II** 1095-yilda Fransiyaning janubidagi **Klermon** shahrida cherkov yig'iniga to'plangan minglab ruhoniylar, ritsarlar va oddiy xalq vakillari huzurida nutq so'zlaydi. U Quddusdagi «payg'ambar qabrini» musulmonlardan ozod etishga chaqiradi. Papa yurishda ishtirok etganlarga ularning gunohlari kechirilishini, halok bo'lganlar ruhining jannatga — «arshi-a'loga» tushishini va'da qiladi. **Urban II** «muqaddas yer»ning boyliklari va hosildor ekanligini ham eslatib o'tadi. Falastinda «*sut va asal daryo bo'lib oqishi, Quddus yerning kindigi, jannatmakon hosildor yerli o'lka*» ekanligini ta'kidlaydi.

Bu so'zlarni xaloyiq «Xudoning irodasi shu!», «Xudoning xohishi shu!» kabi hayqiriqlar bilan qarshilaydilar. Ular matodan «but», ya'ni «salib»ning aksini qirqib, o'z kiyimlariga tika boshlaydilar. Ayni shu sababli yurish qatnashchilari «salibchilar», yurishlarning o'zi esa «salib yurishlari» nomini oladi.

Cherkov yig'inlari — III asrdan xristian cherkovi oliy ruhoniylarining cherkovni nazariy, amaliy boshqarish muammolarini hal etish uchun chaqiradigan qurultoyi.

Katolik cherkovi yurish ishtirokchilariga ayrim yengilliklarni, jumladan, dehqonlarga qarzlardan kechilishini, ularning oilalari cherkov himoyasiga o'tishini e'lon qiladi.

Salib yurishlari ishtirokchilarining maqsad va vazifalari. Dehqonlar salib yurishlarida qatnashish orqali o'zlarining og'ir hayotidan qutulib, Sharqda mulkka va baxtli hayotga erishishga umid qilganlar. Salibchilarning ko'pchili-

66-rasm. Salib yurishi ishtirokchilari

gini, asosan, ritsarlar tashkil etib, aksari boy bo'lmagan xonadonlardan edilar. Oilaning kichik o'g'illari, mayorat tizimi bo'lganidan, ya'ni meros katta o'g'ilga qoldirilgani sababli, ota-onalari merosining katta qismiga umid qilmasalar ham bo'lardi.

Bu holatdagi ritsarlar o'zlariga shon-shuhrat va boylik istab yo'lga chiqqanlar. Gersoglar, graflar va hatto ayrim qirollar hamda imperatorlar ham Sharqqa jo'naydilar. Ular o'zlariga yangi hududlar va fuqarolarni bo'ysundirishni maqsad qilganlar.

Qo'shin bilan savdogarlar ham yo'lga chiqib, ular Sharq mollari bilan savdo qilish orqali tez boyib ketishni orzu qilganlar. Albatta, salib yurishi ishtirokchilari faqat foydani o'ylagan desa xato bo'ladi. Moddiy manfaat ularda «payg'ambar qabri»ni musulmonlardan xalos etish muqaddas ish ekanligiga ishonch bilan mujassamlashgan.

1. Salib yurishlari nima? Ularning bo'lish sabablarini ko'rsating?
2. Katolik cherkovi salib yurishlaridan qanday maqsadlarda foydalanishni ko'zlagan?

3. Salib yurishlari uchun Yaqin Sharqda qanday qulay sharoit yuzaga keladi?
4. Rim papasi Urban II salib yurishlari qatnashchilariga nimalarni va'da qiladi?

20-§. DASTLABKI SALIB YURISHLARI

Birinchi salib yurishi. Birinchi salib yurishlariga Fransiya, Italiya va Germaniyaning turli viloyatlaridan kelgan ritsarlar to'plangan. Ular yaxshi qurollangan, zarur ozuqa va pul bilan ta'minlangan edilar. Vizantiya poytaxti Konstantinopolda 1096-yilning kuzidan to'plana boshlagan ritsarlarga imperator **Aleksey I** vassallik qasamyodini qabul qildirgan. Ya'ni Yaqin Sharqda tuzilajak xristian davlatlari Vizantiyaga siyosiy qaram bo'lishi lozim edi.

Yurishlar Suriya bilan Falastinda salibchilarning o'z davlatlarini tuzishi bilan yakunlanadi. Ularning ichida **Quddus qirolligi** salibchilarning asosiy davlati edi. Salibchilar **Quddusni** egallashda birgina jome masjidida 10 ming musulmonni o'ldiradilar. Yahudiylar o'z sinagogasi (ibodatxona)da yondirib yuboriladi. Qirg'in paytida ko'plab ayollar va bolalar ham halok bo'ladi. Shaharliklar uyiga bostirib kirgan ritsar eshikka qalqonni osib qo'yar va bu uy barcha jihozlari bilan yangi xo'jayinga o'tganligini anglatar edi.

67-rasm. Arablarning ritsarlar bilan jangi

Salibchilar Yaqin Sharqda. Yevropadan kelayotgan ritsarlar oqimi xristianlarga istilo qilingan hududlarni 200 yilcha qo'lda saqlash imkonini beradi.

Yaqin Sharqda salibchilar mahalliy dehqonlarni qaramlikka tushiradilar. Yangi xo'jayinlar hosilning 1/3 qismini soliqqa ola boshlaydi. Unga qo'shimcha tarzda aholi qirolga, xristian cherkoviga ham soliq to'lashga majbur

68-rasm. Salibchilarning Quddusni qamal qilishi

etiladi. Natijada mahalliy aholida salibchilarga nisbatan nafrat kuchayib, qo'zg'olonlar ham bo'lib turadi.

Diniy-ritsarlik ordenlari. Falastinda tashkil etilgan diniy-ritsarlik ordenlari odatdagi rohiblar ordenlaridan tubdan farq qilgan. G'arbda oddiy rohiblarning asosiy ishi ibodat va mehnat qilish bo'lsa, diniy-ritsarlik ordeni a'zolarining asosiy vazifasi urush edi.

Dastlabki diniy-ritsarlik ordeni **gospitalyerlar** ordeni bo'lgan. Uni ba'zida **ioanniylar ordeni** ham deyishadi. Musulmonlar Falastinni qayta egallaganidan so'ng orden dastlab Rodos oroliga, bir necha asr o'tib Malta ga ko'chib joylashadi.

Quddusga kelayotgan ziyoratchilarni himoya qilish uchun tuzilgan ikkinchi ritsarlik ordeni dastlab **tampliyerlar** deb nomlangan. U Quddusdagi ritsarlar joylashgan tepalik nomi bilan atalgan.

Tampliyerlar xayriya va in'omlar olishdan tashqari, sudxo'rlik bilan ham shug'ullangan. Yevropada ularning boyliklari haqida afsonalar to'qilgan.

Uchinchi yirik diniy-ritsarlik ordeni Muqaddas Bibi Maryamga bag'ishlangan. Undagi ko'pchilik ritsarlar Germaniyadan bo'lgani uchun, uni Nemis (lotincha Tevton) ordeni deyishgan.

69-rasm.
Gospitalyer

70-rasm.
Tampliyer

71-rasm.
Tevton ritsari

Ikkinchi va uchinchi salib yurishlari. Musulmon hukmdorlari Sharq va Janub tomondan salibchilarni siqib kelmoqda edi. Ularga qarshi kurashish uchun Yevropa feodallari ikkinchi salib yurishini uyushtirdilar. Ikkinchi salib yurishi XII asr o'rtalarida bo'lgan. Fransiya qiroli o'z qo'shini bilan ishtirok etgan bu yurishlar muvaffaqiyatsiz tugagan.

Musulmonlar tez orada kuchli davlat tuzadi. Misr sultoni **Salohiddin Ayubiy** 1187-yilda salibchilardan Qud-dusni tortib oladi. Bu voqea Yevropada 3-salib yurishlari (1189–1192) tashkil qilinishiga olib keladi. Ammo german imperatori, Fransiya qiroli va Angliya qiroli ishtirokidagi bu yurishlar ham muvaffaqiyatsiz tugaydi.

1. Nima sababdan Vizantiya imperatori Aleksey I salibchi-ritsarlardan qasamyod talab qilgan?
2. Xaritadan birinchi salib yurishi ishtirokchilari Yaqin Sharqda asos solgan davlatlarni ko'rsating.

3. Diniy-ritsarlarning ordenlari nima maqsadda tuzilgan?
4. Nima sababdan istilo qilingan hududlar aholisi salibchilarga nisbatan dushman kayfiyatida bo'lgan?
5. Uchinchi salib yurishi sabablarini so'zlab bering.

21-§. KEYINGI SALIB YURISHLARI

To'rtinchi salib yurishlari (1202–1204). XII asr oxirida papa **Innokentiy III** yangi salib yurishlarini tashkil etishga kirishadi.

72-rasm. Salibchilarning Venetsiya savdogarlari bilan uchrashuvi

Salibchilar qo'shinni Venetsiya bilan dengiz orqali kemalarda Falastinga olib o'tishga kelishib, 85 ming kumush marka pul to'lashni zimmalariga oladilar. Kelishilgan pulning deyarli 1/3 qismini to'lay olmagan salibchilar yurishlar boshlanishidanoq Venetsiyaning savdodagi asosiy raqibi Vizantiyaga qarshi urush boshlashga majbur bo'ladi. Urush boshlash uchun esa ukasi tomonidan taxtdan tushirilib, ko'ziga mil tortilgan **Isaak II Angelga** toj-u taxtni qaytarish bahona bo'ladi.

To'rtinchi salib yurishi qatnashchilari hisoblangan ritsarlar qo'shini Konstantinopol devorlari ostiga kelib tushadi va 1204-yilda shaharga hujum boshlaydi. Yigirma minglik qo'shin yarim million aholisi bo'lgan shaharni egallashga muvaffaq bo'ladi. Konstantinopol asos solinganidan buyon ilk bor dushman o'ljasiga aylanadi.

Lotin imperiyasi (1204–1261). Lotinlar (vizantiyaliklar salibchilarni shunday nomlaganlar) Vizantiya xarobalarida Lotin imperiyasi deb atalgan davlat tuziladi.

Lotinlar (salibchi ritsarlar) bosib olingan hududlarda o'z tartiblarini o'rnata boshlaydilar. Bu davlatda ham G'arbiy Yevropadagi kabi ritsarlar qasrlari qad ko'taradi. Konstantinopol patriarxi taxtini katolik ruhoniysi egallaydi, dehqonlar ritsarlarga shaxsiy qaramlikka tushadilar. Vizantiyani zabt etgan ritsarlarning ko'pchiligi tez orada vataniga qaytib ketadi. Lotin imperiyasida qolgan ritsarlar hokimiyatni faqat o'zlarining temir intizomi va uyushganligi bilan ushlab turadi.

Ammo mahalliy yunonlarning mardonavor qarshiligi tufayli lotinlar Vizantiya yerlarini to'liq bo'ysundira olmaydilar. Lotin imperiyasining o'zi ham tez orada bir necha mayda knyazliklarga bo'linib ketadi.

Vizantiyaning tiklanishi. Vizantiyaliklarning lotinlarni tez orada haydab yuborishga bo'lgan umidlari zoye ketmagan. Bo'ysundirilgan aholi salibchilarni yoqtirmaganlar, lotinlar esa o'zaro kelisha olishmagan.

Kunlardan birida nikeyaliklar harbiy bo'linmasi lotinlarni «qo'rqitish» uchun Konstantinopolga keladi. Ayni paytda lotinlar qo'shini nikeyaliklarga qarshi dengizdan hujum qilishga ketgan va shaharni himoyasiz qoldirgan edilar. Konstantinopol yunonlari nikeyaliklar qo'shini yaqinlashganini eshitib, ularga shahar darvozasini ochib beradilar. Ularning yordami bilan nikeyaliklar shaharga kirib, poytaxtni osongina egallaydilar. Tez orada ortga qaytgan lotinlar shahar qo'ldan ketganiga guvoh bo'ladilar. Nikeyaliklar bilan jangda mag'lubiyatga uchragan lotinlarga kemalarga o'tirib, Yevropaga qaytishdan boshqa chora qolmaydi. Nikeya imperatori **Mixail VIII Paleolog** 1261-yilning 15-avgustida Konstantinopolga tantanali kirib keladi.

73-rasm. Salibchilarning Konstantinopolga kirib kelishi

Shu tariqa Vizantiya imperiyasi tiklanadi. Endi Vizantiya dunyoning qudratli mamlakatidan unchalik katta bo'lmagan yunon davlatiga aylanadi.

Salib yurishlarining tugashi va oqibatlari. So'nggi salib yurishlari Yaqin Sharqdagi vaziyatni o'zgartira olmaydi. Fransiya qiroli **Lyudovik IX** ning 1269–1270-yillardagi sakkizinchi salib yurishlari so'nggisi bo'ladi. Ko'p o'tmay salibchilarning Sharqdagi mulklari birin-ketin musulmonlar qo'lga qaytadi.

Salib yurishlari to'xtatilishining asosiy sababi XIII asrning oxiridan G'arbiy Yevropa mamlakatlarida boshlangan o'zgarishlar bo'ladi. Ishlab chiqarish kuchlari o'sadi. O'rmonlar kesilib, ekinzorlarga aylantirila boshlaydi. Qishloq aholisining yersiz bir qismi tobora yuksalayotgan shaharlarga ketadi. Qirol hokimiyatining kuchaya boshlashi va mamlakatni markazlashtirish siyosati ritsarlarga qirol qo'shinida xizmat qilish imkonini yaratadi. Savdogarlar tinch yo'l bilan savdo-sotiq olib borishning afzalligiga yana bir bor ishonch hosil qiladilar.

Salib yurishlari o'zining asosiy, ya'ni Sharqda kuchli xristian davlatini yaratish maqsadiga erisha olmaydi. Unda qatnashgan 100 minglab kishilar halok bo'lib, katta moliyaviy zarar ko'riladi.

Lekin Sharqning yuksak madaniyati bilan tanishish Yevropa feodallari turmush tarzini keskin o'zgartiradi. Yevropa mamlakatlarida soliqlarni mahsulot bilan emas, pul bilan olish o'sib boradi. Ayrim feodallar qaram dehqonlarini to'lov evaziga ozodlikka chiqara boshlaydilar.

1. Sizningcha, 4-salib yurishining avvalgilardan farqi nimada?
2. Nima sababdan salibchilar Vizantiyada tuzgan Lotin imperiyasi uzoq yashamadi?
3. So'nggi salib yurishlari va umuman, bu urushlarning o'z maqsadiga yeta olmaganii sabablarini ayting.
4. Salib yurishlari Yevropa va Osiyo uchun qanday natija hamda oqibatlarga olib kelgan?

IV BOB. YEVROPADA MARKAZLASHGAN DAVLATLARNING TASHKIL TOPISHI

22-§. FRANSIYADA MARKAZLASHGAN DAVLATNING TASHKIL TOPISHI

Qirol hokimiyati. Avvalgi G'arbiy Frank qirolligi bir-biridan mustaqil katta-kichik o'nlab knyazliklarga bo'linib ketadi. Knyazliklar merosga qoldirilganida yana bo'linar, sulolaviy nikohlar natijasida qo'ldan qo'lga o'tardi. Qirolning shaxsiy yer-mulklari (domeni) shimolda Parijdan — janubda Orleanga qadar joylashgan edi. **Normandiya, Burgundiya, Bretan, Akvitaniya** gersoglarining har biri qirolga nisbatan ko'proq hudud va aholiga ega edilar. Qirol domenida esa unga bo'ysunmagan feodallar mustahkam qal'alar qurib joylashib olgan edilar.

74-rasm. Normandiyadagi d'E qal'asi

Domen (lotincha, dominium — mulk) — qirol, gersog, graf va baronlarning qaram dehqonlar mehnati bilan ishlanadigan yer-mulklari.

Qirol **Lyudovik VI** XII asr boshlaridan o'z domenida tartib o'rnatishga harakat qila boshlaydi. Qirol o'zboshimcha baronlar qal'alarini buzib, ularni bo'ysundiradi. U Burj va Sans shaharlarini o'z yer-mulkiga qo'shib oladi. Lyudovik VI ning omadi yurishib o'g'lini Akvitaniya gersogining yagona merosxo'riga uylantirishi qirollik yerlarini yanada kengaytiradi.

Viloyatlar o'rtasida mehnat taqsimoti. Fransiyada X–XI asrlarda qishloq xo'jaligining, hunarmandchilik va savdo-

ning o'sishi boshlanadi. XII asrdan boshlab yangi o'zlashtirilgan yerlarda dehqonlar qaramligi bekor qilinib, soliq-larning bir qismi pul bilan to'lanadigan bo'ladi. Natijada dehqonlar yetishtirgan mahsulotlarining ma'lum qismini bozorga sotish uchun chiqaradi. Fransiyada feodallar o'z yerlarini dehqonlarga merosiy ijaraga bera boshlaydilar. Bu tadbir dehqonning yerga munosabatini ijobiy tomonga o'zgartiradi.

Viloyatlar orasida mehnat taqsimoti boshlanib, **Normandiya** – temir, tuz ishlab chiqarish, ot va qoramol yetishtirishga; **Shampan** va **Burgundiya** – vinochilik, zig'ir tolasidan surp to'qishga; **Flandriya** jundan matolar ishlab chiqarishga ixtisoslashib boradi. Savdogarlar bu mahsulotlarni Shampan yarmarkasiga olib borardi va ushbu mahsulotlar butun mamlakatga tarqalardi. **Parij** Fransiyaning eng katta hunarmandchilik va savdo-sotiq markazi bo'lib qoldi. Mehnat taqsimotining o'sib borishi sababli viloyatlarning o'z holicha yashashi tugadi. Savdo-sotiq ularni bir-biriga bog'lab qo'ydi. Viloyatlar orasidagi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish ehtiyojlari feodal tarqoqlikni tugatishni taqozo etardi.

Viloyatlar o'rtasidagi mehnat taqsimoti har bir viloyatning ishlab chiqarishning u yoki bu sohasiga ixtisoslashuvidir.

Mamlakatni birlashtirish uchun kurash. Shaharlar yuksalishi bilan yangi ijtimoiy tabaqa – **shaharliklar** soni ko'paya boradi. Shaharliklar tabaqasi esa feodallar o'zbo-shimchaligini cheklaydigan kuchli qirol hokimiyati tarafdori edi. Qirolni, shuningdek, mayda va o'rta feodallar ham qo'llagan. Ular kuchli qirol hokimiyati o'zlarini graflar, gersoglar tazyiqidan xalos etishiga umid bog'laganlar. Ushbu vaziyatda markazlashtirish jarayoniga faqat yirik diniy va dunyoviy feodallargina qarshi bo'lishgan.

Fransiya qirol **Filipp II** Angliya qirol **Ioann** bilan inglizlarning **Normandiyadagi mulklari** uchun kurash bosh-

laydi. «**Ingliz tojining marvaridi**» hisoblangan Normandiya XIII asr boshlarida qaytarib olinadi. Tez orada qirol mulklariga mamlakat janubidagi **Tuluza grafligi** ham qaytariladi. Natijada qirol Fransiyadagi eng kuchli feodalga aylanadi. Qirol mulklarining kengayishi umumdavlat boshqaruv tashkilotlari: Qirol kengashi, Oliy sud va Moliya boshqarmasining tuzilishi bilan yakunlanadi. **Lyu-dovik IX** qirol yerlaridagi feodal urushlarini taqiqlaydi. Qirol zarb ettirgan oltin va kumush tangalar Fransiyaning barcha viloyatlarida o'tishi huquqi belgilanadi. Natijada mamlakatda gersog va graflar zarb etadigan 40 xil pul asta-sekin surib qo'yiladi. Bu tadbir savdo-sotiqni ham yuksaltiradi.

Shu tariqa Fransiya markazlashgan davlatga aylandi. Qirol hokimiyati mamlakatning butun hududini o'ziga bo'ysundirdi.

Markazlashgan qirol hokimiyati — mamlakat barcha hududining yagona qirol hokimiyatiga itoat etishi.

1. Qaysi tadbir dehqonning yerga munosabatini ijobiy tomonga o'zgartiradi?
2. Mamlakat markazlashtirilishidan manfaatdor toifalarni ko'rsating.
3. Viloyatlar o'rtasidagi mehnat taqsimoti va ixtisoslashish nimalarni taqozo etgan?

23-§. GENERAL SHTATLAR

Filipp IV va Papa. Fransiyaning markazlashtirishni davom ettirgan Filipp IV (1285–1314) o'z qirolligining boshlarida Shampan grafligi, Lion shahri va viloyatini qirol domeniga qo'shib oladi. Uning keyingi harakatlari mamlakatning shimolidagi yirik savdo-hunarmandchilik shaharlarini birlashtirgan Flandriyani egallashga qaratiladi.

Yevropa hukmdorlaridan Filipp IV birinchi bo'lib katta yer-mulklarga egalik qilayotgan cherkovdan soliq talab qiladi.

75-rasm. Avinondagi
papa qarorgohi

Rim papasi **Bonifatsiy VIII** (1294–1303) ruhoniylarga Fransiya qiroliga soliq to‘lashni man etishdan tashqari, Filipp IV dan Flandriyaga qarshi urushni to‘xtatishini talab qiladi. Fransiya qirolining Papa xohish-irodasiga bo‘ysunmaganligiga javoban Bonifatsiy VIII Filipp IV ning cherkovdan xoliligini

tantanali e‘lon qilish uchun tayyorgarlikka kirishadi.

General shtatlar. Bunga javoban Fransiya qirol 1302-yilda uch toifa vakillari: ruhoniylar, dvoryanlar va shaharliklarni chaqirib, ularga papa bilan mojaroni muhokama qilishni taklif etadi. Fransiyada birinchi va ikkinchi toifalar soliq to‘lamagan, uchinchi toifadan asosan boy shaharliklar chaqirilgan.

General shtatlar (yalpi toifalar) – Fransiyadagi oliy tabaqaviy-vakillik muassasasi.

Dvoryanlar (nomdor zodagonlar) – feodallar toifasining imtiyozli qismi. Imtiyozlar merosiy bo‘lgan.

Keng jamoatchilik ko‘magiga tayangan Filipp IV papaga qarshi harakatni boshlab, to‘liq g‘alaba qozonadi. Fransiya arxiyepiskopi papalikka saylanadi. Uning davrida papa qarorgohi Rimdan Fransiyaning janubi — Avinon shahriga ko‘chib o‘tishiga qaror qilinadi. Avinon fransuz qirol mulkiga kirmasa-da, albatta, uning bu yerdagi ta’siri katta edi. Papalarning Rimga qaytishi uchun qariyb 70 yil kerak bo‘ldi. Bu yillar (1309–1377) Rim cherkovi tarixida «**papalarning Avinon tutquni**» nomini oladi.

Filipp IV boshlagan «**tampliyerlar ishi**» ham Yevropada katta shov-shuvga sabab bo‘ladi. 1307-yilda ordenning ko‘pchilik a‘zolari va buyuk magistri qamoqqa olinadi. Ordenning bitmas-tuganmas boyliklari haqidagi mish-mishlar ularning boshiga balo bo‘ladi. «Avinon papa»sidan rozilik olib, tampliyerlarning mol-mulklari musodara qilina boshlanadi. Ko‘plari qiynoqqa solinib,

gulxanlarga tashlanadi. Buyuk magistr 1314-yilda o'limga mahkum etiladi.

Shu tariqa XIV asrda Fransiyada toifaviy monarxiya, ya'ni toifa vakillari yig'iniga tayanadigan, markazlashgan davlat shakllana boshladi.

1. Qirol Filipp va Rim papasi o'rtasidagi mojaro sabablarini ayting.
2. Nomdor zodagonlar toifasi haqida nimalarni bilasiz? O'rta asrlarda mamlaktaimizdagi ushbu tabaqa qanday nomlangan?
3. Keng tarkibdagi General shtatlarni chaqirishdan maqsad nima bo'lgan?
4. Filipp IV uchun «tampliyerlar ishi» nega kerak edi?

24-§. YUZ YILLIK URUSHNING BOSHLANISHI VA UNING DASTLABKI DAVRI

Yuz yillik urush va uning sabablari. Angliya va Fransiya o'rtasida XIV asrning 30-yillarida boshlangan urushlar tanaffuslar bilan yuz yildan ortiq davom etib, tarixda «yuz yillik urush» nomini (1337–1453) olgan.

Filipp IV ning o'limidan so'ng taxtga da'vogar erkak zurriyot qolmaydi. X asrdan buyon davom etayotgan Kapetinglar vorisi deb Valualar oilasi tan olinadi. Ammo inglizlar qiroli Eduard III, Filipp IV ning qizidan nabirasi, o'zini har qanday valualardan taxtga haqliroq deb e'lon qiladi.

Vorislik haqidagi bahs qurol yordamida yechila boshlanadi. Fransiya qiroli 1337-yilda inglizlarning mamlakatning janubidagi Akvitanিয়া yerlarini o'z tasarrufiga olganini e'lon qiladi. Bunga javoban Eduard III Fransiyaga qarshi urush boshlaydi.

76-rasm. Yuz yillik urush jangchilari

Urushning borishi. Angliya va Fransiya urushi tez orada umumyevropa mojarosiga aylanadi. Yevropaning barcha hududlaridan ritsarlar kelib yo inglizlar, yo fransuzlar xizmatiga o'ta boshlaydilar. Inglizlar

77-rasm. Puate yaqinidagi jang

Fransiya dengiz flotini 1340-yilda yengib, quruqlikda hujumga o'tadilar. Dastlabki yirik jang 1346-yilda **Kresi** yaqinida bo'lib, unda fransiyaliklar qo'shini mag'lubiyatga uchraydi. Ingliz qo'shinlarining intizomi, son jihatidan ustun bo'lishi, puxta tayyorgarligi Angliya ustunligini ta'minlaydi. Erkin dehqonlardan tuzilgan kamonchilar

bo'linmasi ham g'alaba omillaridan biri bo'ladi. Inglizlar qo'shini qirolidan maosh olgan harbiy boshliqlar buyrug'ini so'zsiz bajargan. Fransiya qo'shini alohida ritsarlik bo'linmalaridan tashkil topgan bo'lib, har bir ritsar mustaqil harakat qilgan. Qo'shinda yagona boshqaruv va harbiy intizom bo'lmagan.

1356-yilda Fransiyaning son jihatidan ikki baravar katta qo'shini — Angliya shahzodasi **Eduard** bo'linmasini ta'qib etib, unga Puate yaqinida yetib oladi.

Eduard, agar fransuzlar uni qo'shini bilan o'tkazib yuborishsa, barcha o'lja va asirlarni, qo'lga kiritgan qal'a va qasrlarini berishga tayyorligini bildiradi. Lekin Fransiya qiroli shahzodaning o'z a'yonlari bilan asirlikka tushishga rozi bo'lishini talab qiladi. Natijada Eduard jang qilishdan boshqa chora qolmaganiga ishonch hosil qiladi.

Jang davomida fransuzlarning birikmay harakat qilishi eng sara ritsarlarning halokatiga sabab bo'ladi. Fransiya qiroli **Ioann Saxiy** va o'g'li **Filipp** asirga tushadi.

Jakeriya qo'zg'oloni. Yuz yillik urush davomida soliqlardan ko'proq dehqonlar aziyat chekkanlar. Ammo xo'jayinlar «*Sodda Jakning yelkasi keng, u hamma og'irlikni ko'taradi!*» deyishgan. Oddiy dehqonga nisbatan ish-

latiladigan laqab «**Jak**» keyinchalik qo'zg'olonning nomiga aylanadi.

Fransiyaning Bove okrugida 1358-yil may oyida boshlangan dehqonlar qo'zg'oloni tarixda «**Jakeriya**» nomini oladi. Qo'shni viloyatlarga ham tarqalgan qo'zg'olonda yuz mingga yaqin kishi qatnashgan. Qo'zg'olonchilarning shiori «*barcha zodagonlarni bitta ham qoldirmay qirib tashlash*» edi. Bunga ularning dehqonlarga o'tkazgan og'ir zulmi sabab bo'lgan. Qo'zg'olonchilar feodallar qal'alarini talab, soliq hujjatlarini, ro'yxatlarini yondirib yuboradilar. Ko'p o'tmay feodallar birlashib **Gilom Kal** boshchiligidagi qo'zg'olonni bostiradi. Qo'zg'olonning yana takrorlanishidan qo'rqqan feodallar dehqonlarni to'lov evaziga qaramlikdan ozod etishni tezlatadilar.

1. Yuz yillik urushning asosiy sabablari nimada bo'lgan?
2. Nima sababdan urushning dastlabki davrida Fransiya qo'shinlari mag'lubiyatga uchragan?
3. Xaritadan dastlabki bosqichda janglar bo'lgan joylarni ko'rsating.
4. Jakeriya qo'zg'olonining sabablari va ahamiyatini so'zlab bering.

25-§. FRANSIYADA MUTLAQ MONARXIYA

Yuz yillik urushning davomi. 1360-yilda Angliya Fransiya taklif etgan tinchlik sulhi bo'yicha mamlakat hududlarining 1/3 qismi inglizlarga o'tadi. Fransiya qiroli **Karl V** harbiy islohotlar o'tkazib, kuchli flot va to'pchilar qo'shini tuzishga kirishadi. Yagona qo'mondonlik joriy etilib, uning vakolatlari kengaytiriladi. Ushbu lavozimga tayinlangan **Dyugeklan** yirik janglarga kirmasdan kichik janglar

78-rasm. Karl V
Dono

orqali deyarli barcha hududlarini inglizlardan ozod qiladi. Lekin urushdagi g'alabalar uzoqqa cho'zilmaydi.

Qirol saroyidagi kelishmovchiliklardan foydalangan inglizlar 1415-yilning kuzida Normandiyaga qo'shin tushiradi. **Azenkur jangida** yana fransuzlar qo'shini tor-mor etiladi. Mamlakatning yarmi Angliya qo'liga o'tib, cherkov va ruhoniylar ingliz qirolini tan olishadi. Burgundiya gersogi ham inglizlar tomoniga o'tadi. Uning ko'magida inglizlar Parijni egallaydi.

Ko'p o'tmay, 1420-yilda tuzilgan sulh shartnomasida Angliya qirolining Fransiya malikasidan tug'ilajak o'g'li birlashgan Angliya va Fransiyaning qirolini bo'lishi ko'rsatiladi. Fransiya qirolining o'g'li hokimiyatdan mahrum etiladi. Ayni paytdan yuz yillik urushning xususiyati o'zgarib, ingliz qo'shinlariga qarshi oddiy xalq ko'tariladi.

Orlean qizi. Ingliz qo'shinlari Orleanga hal qiluvchi hujumga tayyorgarlik ko'rayotgan bir paytda Karl huzuriga 16 yoshli oddiy dehqon qizi **Janna d'Ark** kelib, uni fransuzlar g'alabasi muqarrar ekanligiga ishontiradi. Jannaga ritsarlar qo'shini berilib, Orleanni ozod qilish uchun yo'llangan qo'shin tarkibiga kiritiladi. Bir necha kun davomida inglizlar qurgan istehkomlar yanchib tashlanib,

shahar qamaldan ozod qilinadi. Bu voqeadan so'ng Jannani «**Orlean qizi**» deb atay boshlaydilar. Jannaning qahramonligidan ilhomlangan fransuzlar barcha hududlarda bosqinchilarga qarshi urush boshlaydilar.

Reymsda — Fransiya qirollarining an'anaviy toj kiyadigan shahrida Karlning toj kiyish imkoniyati paydo bo'ladi. **Karl VII** (1422—1461) Fransiya qirolini bo'lgach, uning mamlakat va Yevropadagi nufuzi keskin oshadi.

Janna d'Arkning shuhrati oshib borishi qirol saroyi a'yonlarining hasadini kuchaytiradi. 1430-yil-

79-rasm. Janna d'Ark Karl VII ning toj kiyish marosimida

da **Kompen** qal'asi uchun janglarda Janna burgundlar tomonidan asirga olinib, inglizlarga topshiriladi. Fransiya qiroli qahramon qizni qutqarishga urinib ham ko'rmaydi. Cherkov sudi Jannani o'limga hukm etib, 1431-yilning 30-mayida Ruan shahri maydonida gulxanda yondiradi.

Urushning yakunlari. Jannaning qahramonligi fransuzlarning vatanparvarlik tuyg'usini kuchaytirib, ozodlik urushida keskin burilish yasaydi. Inglizlarning ketma-ket mag'lubiyatlari 1453-yilda sulh tuzilishi bilan tugaydi. Ular ixtiyorida faqat **Kale** porti qoladi.

G'alaba qirol hokimiyatining kuchayishiga olib keladi. Qirolning muntazam qo'shini tuzila boshlaydi. Soliqlarning muntazam yig'ilishi orqali davlat daromadlari oshadi.

Markazlashtirish yakunlari. Karl VII uning o'g'li **Lyudovik XI** (1461–1483) o'z siyosatini Bretan va Anju gersoglarini bo'ysundirishdan boshlaydi. Bunga javoban yirik feodallar «**Jamiyat baxt-saodati ittifoqi**»ni tuzadilar. Uning rahbari **Karl Burgundskiyga** qarshi Lyudovik muvaffaqiyatli kurash olib borib, Burgundiyaning g'arbiy qismini Fransiya qo'shib oladi.

Fransiyaning janubidagi **Provans viloyati** Marsel porti bilan 1481-yilda qirol hukmiga o'tadi. Lyudovikning vorisi **Karl VIII** ning 1491-yilda Bretan gersogining qizi **Annaga** uylanishi bilan Fransiyaning markazlashuvi yakunlanadi.

XV asr oxiriga kelib butun Fransiya yaxlit markaziy hokimiyatga bo'ysundirildi.

1. Xaritadan Fransiyaning XI–XIV asrlardagi hududlarini topib ko'rsating.
2. Fransiyaning XV asrda XI asrdagiga nisbatan kuchli mamlakat ekanligini misollar asosida tasdiqlab bering.
3. 1420-yildagi shartnoma Fransiya qanday o'zgarishlar olib kelgan?
4. Xalq ozodlik harakati va Janna d'Arkning yuz yillik urushdagi o'rnini baholang.

26-§. ANGLIYADA MARKAZLASHGAN DAVLATNING TASHKIL TOPISHI

Normandlar istilosi. Angliyada qirol hokimiyatining zaiflashuvi uni daniyaliklarning talonchilik maydoniga aylantiradi. Angl-sakslar bunga qarshi XI asrning 40-yillarida qo'zg'olon ko'targanida, ularga Fransiyaning shimolidagi Normandiya gersogi yordamga keladi. Ammo ko'p o'tmay bu ko'mak beg'araz bo'lmagani tasdiqlanadi.

80-rasm. Gastings jangi

Normandiya gersogi **Vilgelm** qo'shinlari 1066-yilda Angliyaga kelib tushadi. **Gastings jangida** normandlarning otliq ritsarlari inglizlar piyoda qo'shinini qurshab oladi. Angliya qirol **Garold** va uning qo'shini tengsiz jangda halok bo'ladi. Normandiya gersogi qirollik taxtini egallab, **Vilgelm I** nomini oladi.

Feodal jamiyatining uzil-kesil o'rnatilishi. Vilgelm mahalliy feodallar — angl-sakslar yerlarini tortib olib, o'z ritsarlariga bo'lib beradi. Ayni paytda kichik va o'rta yer egalari o'z mulklarini saqlab qolishadi. Mamlakatni itoatda saqlash uchun kuchli qirol hokimiyati zarur edi. Vilgelm I

barcha yirik yer egalarini qirolga sodiqlikka qasamyod qildiradi.

81-rasm.
London. Tauer
qal’asi

Qirolning eng yirik mulkdor bo’lishi, baronlarga esa yer-mulklarining turli viloyatlardan taqdim etilishi Fransiyadagi kabi mustaqil grafliklarning tashkil topishiga to’s-qinlik qiladi. Normandlar istilosi natijasida Angliya dehqonlariga zulm o’tkazish kuchayadi.

O’z hokimiyatini mustahkamlash maqsadida normandlar Angliya bo’ylab ko’plab qal’alar qurdirgan. Ulardan eng mashhuri Londondagi **Tauer** bo’lib, u hozirgacha mavjud. Angl-sakslarning doimiy qo’zg’olon ko’tarish xavfi baronlarning qirol tevaragida yanada jipslashuviga olib keladi. Istilo qilingan mamlakat iqtisodiy imkoniyatlarini bilish maqsadida Vilgelm Yevropada ilk marotaba 1086-yili yer-mulk va aholi ro’yxatini o’tkazadi. Ro’yxatga oluvchilar savollariga faqat haqiqatni aytib javob berish haqida qasamyod qildirilishi xalq orasida ro’yxat varaqalarining «**Dahshatli sud kitobi**» nomini olishiga sabab bo’ladi.

Baronlarning aholiga zulmini cheklash uchun grafliklardagi angl-saks mahalliy sudlari saqlab qolinadi. Mamlakat grafliklarga bo’linib, ularning har biriga qirol vakili — **sherif** tayinlanadi.

XII–XIII asrlardan boshlab Angliyada dehqonlar kurashi kuchayadi. Ularning bir qismi o’z xo’jayinlaridan qochib o’rmonlarda yashaydi. Qochoqlar birlashib feodallar, yepiskoplar, amaldorlar, qirol sudyalariga hujumlar uyushtiradi. Ularni aholi qo’llab-quvvatlaydi. XIV

asrda xalq og'zaki ijodining sevimli qahramoniga aylangan **Robin Gud** siymosi ana shu boylarning dushmani, ezilgan mehnatkash xalqning himoyachisi sifatida tasvirlanadi.

82-rasm. Robin Gud

Genrix II qirolligi davri (1154–1189)da Angliyada moliya va harbiy islohotlar o'tkazildi. Baronlarga harbiy xizmat o'rniga xazinaga «qalqon puli» solig'i to'lashiga ruxsat berildi. Bu qirolga muntazam yollanma qo'shin tuzish imkonini berdi.

«**Buyuk ozodlik xartiyasi**». III Salib yurishi ishtirokchisi Richard I Sheryurakning ukasi **Ioann** qirolligi davrida (1199–1216) qo'zg'olonlar avj olgan. O'z kuchiga ishongan qirol gunohkor hisoblangan baronlarning mulklarini tortib olgan, vassallaridan katta to'lovlar talab etgan. Natijada bu siyosat barchani qirolga qarshi qilib qo'ygan.

Baronlar ritsarlar va shaharliklar ko'magida 1215-yilning bahorida isyon ko'taradilar. Poytaxt London aholisi qo'zg'olonchilarga darvozalarni ochib beradi. Qirol «**Buyuk ozodlik xartiyasi**» nomini olgan hujjatni imzolashga majbur bo'ladi.

Uning asosiy moddalari baronlar va ruhoniylar manfaatini ifodalagan. Qirol cherkovning erkin saylovlariga rioya qilishini, vassallardan odatdagidan ko'p to'lovlar olmaslikni, baronlarni qamamaslik, ularning mol-mulkidan mahrum etmaslik shartlarini qabul qiladi.

Yorliq 63 moddadan iborat bo'lib, ritsarlar va erkin dehqonlarga ham ayrim yengilliklar bergan. Xususan, ulardan belgilanganidan ko'p xizmat va to'lovlar olish taqiqlangan. Hujjatda erkin kishilarga qirol amaldorlari o'zboshimchaliklari va qo'shimcha jarimalardan himoya va'da qilingan. Lekin shartlarga amalda to'liq rioya etilmagan.

Angliya parlamenti. Angliyada birinchi parlament 1265-yilda chaqiriladi. Parlament tarkibida baronlardan

tashqari, ruhoniylar, har bir graflikdan ikkitadan ritsar hamda yirik shaharlardan ikkitadan vakillar to‘plangan. Parlament XIV asrdan lordlar va umumpalatalarga bo‘linadi. Lordlar palatasida qirol taklif etgan zodagonlar, yepiskoplar, abbatlar majlis o‘tkazganlar. Umumpalata esa ritsarlar va shaharliklar vakillari qatnashgan.

83-rasm. Vestminster saroyi, hozirgi Buyuk Britaniya parlamenti joylashgan bino

Parlament — fransuzcha **parle** — «gapirmoq» so‘zidan olingan.

XIV asrdan boshlab parlament soliqlar tayinlashdan tashqari, qonunlar ishlab chiqish va qabul qilishda qatnashish huquqini qo‘lga kiritadi.

1. Normandlar istilosining Angliya uchun ahamiyatini ta’riflab bering.
2. Feodal jamiyatining Angliya va Fransiyada o‘rnatilishi xususiyatlarini qiyoslab, farqlarini aniqlang.
3. «Buyuk ozodlik xartiyasi»ni siz qanday tushundingiz?
4. Angliya parlamenti haqida so‘zlab bering.

27-§. ANGLIYA O‘RTA ASRLAR SO‘NGIDA

Angliya yuz yillik urushlar davrida. Yuz yillik urushlar Angliya iqtisodiyotiga ham katta zarar yetkazdi. Qirol **Richard II** 1377-yilda mamlakatda qo‘shimcha jon solig‘i joriy etdi. 1380-yilda jon boshi solig‘i 3 baravarga oshirildi. Soliqni yig‘ishdagi suiiste‘molliklar, nohaqliklar Angliyada xalq qo‘zg‘oloni boshlanishiga sabab bo‘ldi.

84-rasm. Uot Tayler qo‘zg‘oloni

Kambag‘al ruhoniylar va rohiblardan xalq voizlari yetishib chiqqan. Xalq orasida katta obro‘ga erishgan **Jon Boll** o‘z va‘zlarida «*Odam Ato yer haydab, Momo Havo charx yigirgan paytda kim dvoryan bo‘lgan!*» deb aytgan kinoyali so‘zlari qishloqlarda tez-tez takrorlangan. Jon Boll hamma odam teng, yer esa uni ishlayotgan kishiniki ekanligini ana shu bilan isbotlar edi. U arxiyepiskop buyrug‘i bilan qamoqqa olingan.

Uot Tayler qo‘zg‘oloni. Qo‘zg‘olon 1381-yilning may oyida soliq yig‘uvchilar bedodligidan boshlanib, tez orada Angliyaning katta qismini qamrab oladi. Qo‘zg‘olonchilar tomonidan ozod etilgan Jon Boll uning rahbarlaridan biriga aylanadi. Dehqonlardan iborat qo‘zg‘olonchilar tunukasoz Uot Tayler boshchiligida poytaxtga yo‘l oladi.

Londonliklar qo'zg'olonchilarga shahar darvozalarini ochib berishadi. Qirol a'yonlari, taniqli amaldorlarning uylariga o't qo'yiladi. Aybdor deb topilgan amaldorlar qatl etila boshlanadi.

Yosh qirol Richard II qo'zg'olonchilar bilan muzokaralar boshlashga majbur bo'ladi. Uchrashuvda qabul qilingan «Mayl End» dasturiga binoan: dehqonlarning qaramligini bekor qilish, erkin savdoga ruxsat berish, yer solig'ini kamaytirishga rozilik beriladi. Qirol bilan uchrashuvdan so'ng qo'zg'olonchilarning o'ziga to'q qismi uylariga tarqalishadi. Lekin qo'zg'olonchilarning kambag'al qismi bunga qoniqmay Londonda qoladi

85-rasm. Genrix VII Tyudor

va qirol bilan yana uchrashish uchun Smitfildga boradilar. Yangi ishlab chiqilgan dasturda feodallar tortib olgan yaylov va o'rmonlarni qaytarish, ibodatxona yerlarini musodara qilib dehqonlarga bo'lib berish, aholini teng huquqli bo'lishini ta'minlash kabi talablar bor edi.

Uchrashuv paytida qirol a'yonlaridan biri bilan janjallashib qolgan Uot Tayler to'qnashuvda yaralanib halok bo'ladi. Sarosimada qolgan dehqonlarni, ularning barcha talablari bajarilishi va'da qilinib, shaharni tark etishga ko'ndiradilar. Lekin qo'zg'olonchilar izidan yuborilgan qo'shin ulardan ayovsiz o'ch oladi.

Qo'zg'olon mag'lubiyatga uchrasada, uning ta'sirida Angliyada dehqonlarning mehnat majburiyatlaridan voz kechiladi. XV asr davomida qaram dehqonlar to'lov evaziga ozodlikka erishadi. Soliqlar tartibga solinadi.

Angliya XV asrda. Yuz yillik urush tugaganidan keyin Angliya tarixida «Qizil va oq gullar» (1455–1485) urushi nomini olgan urushlar bo'lib o'tadi. Bu urushda aholining 1/4 qismi, nomdor feodal zodagonlar — baronlarning

deyarli barchasi qirilib ketadi. **Yorklarga** qarshi Bosvort yaqinidagi hal qiluvchi jangda (1485-yil) g'olib chiqqan **Lankasterlar xonadoni** qo'llagan **Genrix Tyudor** Angliya taxtiga keladi.

Genrix VII Tyudor (1485–1509) davrida qirol hokimiyati kuchayib boradi. Urushlarda qirilib ketgan normand zodagonlari o'rniga, lordlar palatasiga kiritilgan yangi anglsaks zodagonlari qirolning ishonchini qozonishga intiladi. Umumpalataga taklif qilingan ritsarlar va shaharliklar ham Genrix kiritgan qonunlarni tasdiqlar, unga yangi soliqlar yig'ishga ko'mak berardi.

1. Yuz yillik urush davrida Angliyadagi ichki vaziyat haqida nima deya olasiz?
2. Uot Tayler qo'zg'oloniga olib kelgan sabablarni ko'rsating.
3. Lankasterlar va yorklar sulolasi urushlarining Angliya siyosiy tarixidagi ahamiyati nimada?
4. Genrix VII Tyudor mamlakatda qanday siyosat yuritgan?

28-§. GERMANIYA

Mamlakat xo'jaligi. Germaniyada ishlab chiqarish kuchlarining o'sishi XII asrdan boshlanadi. O'rmonlar kesilib, botqoqlar quritilib ekinzorlarga aylantirila boshlanadi. Mehnat qurollarining takomillashuvi hosildorlikni oshiradi. Donli ekinlardan tashqari zig'ir yetishtirish, bog'dorchilik, uzumchilik rivojlanadi.

Qishloq xo'jaligi taraqqiyoti shaharlarning vujudga kelishi, yuksalishi bilan bevosita bog'liq edi. **Kyoln, Vorms, Frankfurt, Ulm, Nyurnberg, Augsburglar** yirik hunarmandchilik va savdo markazlariga aylanadi. Germaniya shaharlari qo'shni Fransiya, Niderlandiya, Italiya, Vengriya, Bolqon yarimorolidagi mamlakatlar bilan qizg'in savdo-sotiq olib borgan. Nemis hunarmandlari ishlab chiqargan

movut, surp, metalldan yasalgan qurol-aslahalar, buyumlar boshqa o'lkalarda ham qadrlangan.

Siyosiy taraqqiyot. Shtaufenlar sulolasining eng mashhur vakillaridan biri **Fridrix I Barbarossa** (1152–1190) edi. Dastlab Fridrix o'z istilolarini salib yurishlari tufayli boyib ketgan Italiya shaharlariga qaratadi.

Bunga faqat Milan va Lombardiyaning bir necha shaharlari qarshi chiqadi. 1158-yilda Ronkal vodiysida chaqirilgan seym (kengash) imperatorning Italiyadagi hokimiyatini cheklanmagan deb e'tirof etadi. Fridrix I ning Bolonyadan taklif etgan eng bilimdon huquqshunoslari uning xizmatiga kirib, qonunlar majmualarini tuzib beradilar. Bu qonun to'plamlarida Fridrix I «*yerdagi jonli qonun*» deb e'tirof etiladi.

Mavjud vaziyatda Milan boshchiligida Lombardiya shaharlari bosqinchilarga qarshi qo'zg'olon ko'taradi. Qo'zg'olonni bostirish davomida Milan aholisiga sakkiz kunda shaharni tashlab ketish sharti qo'yiladi. Lekin Milan XII asrning 60–70-yillarida qayta tiklanib, yangi jangga hozirlik ko'ra boshlaydi. 1176-yilda **Lenyano jangida** Liga qo'shini imperator ritsarlarini tor-mor qiladi. Fridrix I Shimoliy Italiya shaharlariga **kommuna** — erkinlik huquqini berishga majbur bo'ladi.

Innokentiy III Germaniya siyosatiga o'z ta'sirini o'tkazgan Rim papasi bo'ldi. U deyarli barcha tomonidan unutilgan Barbarossaning 18 yoshli nabirasini dastlab german knyazlari 1212-yilda qirol deb tan olinishiga erishadi. Keyingi papaning qo'llashida **Fridrix II** oradan sakkiz yil o'tib imperator deb e'lon qilinadi.

Fridrix II imperatorligining yigirma yilidan ko'pini Italiyada, Sitsiliya qirolligida o'tkazadi. Uning sa-

86-rasm. Fridrix I Barbarossa

87-rasm. Rim papasi Innokentiy III

88-rasm. Fridrix II

royida arab, vizantiyalik va yahudiy olimlar to‘plangan. Fridrixning o‘zi arab va yunon tillarini bilgan, lotin va italyan tillarida ijod qilgan. Uning Palermodagi saroyi arab xalifalarining saroylarini eslatar edi. Imperator Sharq musiqasi, raqslari, Sharq adabiyoti va she‘riyati, Sharq me‘morchiligining muxlisi bo‘lgan. Sharq hukmdorlarining ayrimlari bilan do‘st tutingan.

Imperator mamlakat bo‘ylab harakatlanganida uni jangchilar va filbonlar o‘tirgan fillar kuzatib borgan. Fillar ortidan tuyalar, yo‘lbarslar, sherlar, qoplonlar yetaklab yurilgan. Fuqarolarda bu jarayon kuchli taassurot qoldirgan. Fridrix II devonxonasida lotin tilining nozik jihatlaridan foydalanib, maktublar, hujjatlar bitilganki, unga butun Yevropa taqlid qilgan. Fridrix II yozgan «*Qushlar bilan ov qilish*» asari uning bu sohadan yaxshi xabardorligidan darak beradi; asar hozirgacha saqlanib qolgan. Imperator qator maktablar va **Neapol universiteti** asoschisidir. U cherkov yoki shahar kengashi emas, hukmdor tomonidan tashkil etilgan birinchi universitet bo‘lgan.

Zamondoshlari Fridrix II ning g‘ayritabiiy qobiliyati va qudratiga qoyil qolib, unga «Jahon hayrati» deb nom berishgan.

Fridrix II ning vafotidan so‘ng papalar tarafdorlari shtaufenlar sulolasining vakillarini taxtdan chetlatishga intilishgan.

Germaniyada yigirma yil davomida umuman imperator saylanmaydi. Knyazlar 1273-yilda to‘planib **Rudolf Gabsburgni** taxtga o‘tqazadilar. Ammo Gabsburglarning dastlabki boshqaruvi uzoq davom etmagan **Lyuksemburglar** sulolasiga qarshi kurash olib boradi. Gabsburglarning 369 yillik imperatorlik davri faqat 1437-yildan boshlanadi.

Germaniyada Saksoniyaliklar, Frankoniya, Shtaufenlar, Lyuksemburglar, Gabsburglar sulolalari hukmronlik qilgan.

German shaharlari. Nemis knyazlari, salibchi ritsarlarning Boltiq bo'ydagi istilolari Germaniyaning shimolidagi shaharlarning yuksalishiga yo'l ochadi. Bu shaharlar XIV asrning o'rtalariga kelib **Ganza ittifoqiga** birlashadilar. Bu ittifoq faqat iqtisodiy masalalar hamda savdo-sotiq bilanlangina shug'ullanib qolmasdan, XIV asrning 70-yillarida Shimoliy dengizda savdodagi raqobatchisi Daniya qiroliga jiddiy zarba beradi.

Ganza ittifoqidan tashqari so'nggi o'rta asrlarda Germaniyaning boshqa qismidagi shaharlar ham yuksaladi. Dunay sohili bo'ylab joylashgan 90 ta shaharni birlashtirgan **Shvabiya ittifoqi** Italiya shaharlari bilan bevosita savdo qilgan. **Augsburg, Ulm va Nyurnberg** shaharlari movut, surp, ip-gazlamalar ishlab chiqarishda, metall buyum, qurol-aslahalar yasashda yetakchi o'rinni egallagan.

Germaniya shaharlari Ganza va Shvabiya savdo ittifoqlariga birlashadilar.

Reyn daryosi bo'ylab joylashgan shaharlar **Kyoln, Vorms, Strasburg**larda metall ishlab chiqarish va movut to'qish rivojlangan. Bu shaharlar Niderlandiya, Fransiya va Italiya bilan savdo-sotiq olib borgan.

1. Germaniya (Muqaddas Rim imperiyasi)ning rivojlangan o'rta asrlardagi xo'jaligini tavsiflab bering.
2. Yozuvsiz xaritaga Germaniya shaharlarini tushirib, ular haqida manbalar, internetdan olgan ma'lumotlaringizni gapirib bering.
3. Fridrix I Barbarossa haqida topgan ma'lumotlaringizni so'zlab bering.
4. Imperator Fridrix II ni zamondoshlari nima sababdan «jahon hayrati» deb atashgan? Uning faoliyatidan lavhalar so'zlab bering.

29-§. RUS KNYAZLIKLARI

Feodal tarqoqlik. Rus knyazliklari tarqoq va o‘zaro qonli urushlar girdobida edi. Bundan foydalangan qipchoqlar hujumlari vaziyatni yanada murakkablashtirar, ayrim knyazlar qipchoqlar bilan ittifoq tuzib, qo‘shni knyazliklarga qarshi yurishlar ham qilardi.

Ko‘pgina knyazlar bu vaziyatdan chiqishni, nizolarga chek qo‘yishni o‘ylay boshlaydilar. Kiyev knyazi **Yaroslav Donishmandning** o‘g‘li **Vladimir Monomaxning** 1097-yilda Lyubech shahrida knyazlarning birinchi syezdini chaqirishi ham, asosan, o‘zaro urushlarga chek qo‘yishga mo‘ljallangan. Syezdning *«har kim o‘z yeriga egalik qilsin»*, degan muhim qarori o‘zga knyazliklarga qarshi bosqinlarni to‘xtatishni ko‘zda tutgan edi.

89-rasm. Lyubechdagi syezd. Vladimir Monomaxning Kiyev knyazi Svyatopolk bilan uchrashuvi

Ayni paytda Kiyev knyazining mavqei pasayadi. U avvalgidek rus yerlarini o‘g‘illariga istaganicha bo‘lib berish huquqidan voz kechishga majbur bo‘ladi. Kiyev Rusi siyosiy tarqoqlik davriga kiradi.

XII asr o‘rtalarida nizolar kuchayib boradi. Rusda bu paytda 15 ta mustaqil knyazlik bo‘lgan. Botuxon bosqinlari arafasida esa ularning soni 50 taga yetgan.

Novgorod respublikasi. Novgorod Kiyev bilan aloqasini uzgan dastlabki knyazlik bo'lgan. XI asrda vujudga kelgan Novgorod, keyinchalik faqat Rusninggina emas, Yevropaning ham yirik hunarmandchilik va savdo markaziga aylandi.

Novgorod knyazligiga, an'anaga ko'ra, XI asrda noiblikka Kiyev knyazining to'ng'ich o'g'li qo'yilgan. Lekin yillar o'tib mahalliy boyarlar ta'siri kuchayib, ular knyaz hokimiyatini cheklay boshlaydilar. Shu tariqa Novgorod boyarlar respublikasiga aylana boradi.

Novgorodliklar vechesi Monomaxning nabirasi **Vsevolod Mstislavichni** 1136-yilda knyazlik taxtidan chetlatib, zindonga tashlashga qaror qiladi. Aynan shu vaqtdan shahar uzil-kesil feodal respublikasiga aylanadi. Novgorod siyosiy hayotida asosiy o'rin xalq vechesi u saylangan shahar hokimi, saylanadigan «shahar dumasi» va yepiskop qo'liga o'tadi.

Vladimir-Suzdal knyazligi. Moskva.

Mahalliy boyarlarning markaziy hokimiyatga qarshi kurashi XII–XIII asrlarda **Kiyev, Galich-Volin, Vladimir-Suzdal** knyazliklarida ham kuzatiladi. Vladimir Monomaxning o'g'li **Yuriy Dolgorukiy** XII asrda Volga va Oka daryolari havzasidagi yerlarni boshqarar edi. Knyazlikda **Rostov, Suzdal, Yaroslavl, Vladimir** kabi shaharlarga asos solinadi. Knyaz Dolgorukiyning Kiyev ustidan 1147-yildagi g'alabasini nishonlash sharafiga asos solingan **Kuchkovo** qo'rg'oni, keyinchalik **Moskva** nomini oladi.

Yuriy Dolgorukiyning avlodlari Vladimir knyazligini **Ivan Grozniyga** – XVI asr o'rtalariga qadar boshqaradilar.

XIV asrdan boshlab Vladimir-Suzdal knyazligi va Moskva shahri Rus yerlarining birlashuviga asos bo'ladi.

90-rasm. Moskva. Yuriy Dolgorukiyga o'rnatilgan haykal

1. Sizningcha, Rusdagi feodal tarqoqlik sabablari nimada?

2. Rus knyazliklaridagi kabi siyosiy tarqoqlik yana qaysi davlatlarda bo'lgan?
3. Novgorod knyazligi nega mustaqillikka intilgan?

30-§. RUSLARNING BOSQINCHILARGA QARSHI KURASHI

91-rasm. Mo'g'ullarning Rus yerlarini istilo qilishi

Mo'g'ullarning Rus yerlarini istilo qilishi. Chingizxon O'rta Osiyo va Eronning shimolini istilo qilganidan so'ng mo'g'ullar 1223-yilda rus yerlariga ham bostirib kiradi. Mo'g'ullar rus askarlarini otliq qo'shin harakati uchun qulay maydonga chiqarib, tor-mor qiladi.

Chingizxonning nabirasi **Botuxon** 1237–1242-yillarda Sharqiy Yevropada istilochilik urushlari olib boradi. Uning qo'shinlari dastlab Rus knyazliklarini, keyinchalik Polsha, qisman Serbiya va Bolgariyani istilo qilishadi.

Rusdagi feodal tarqoqlik mo'g'ullarga qo'l keladi, dastlab Volga bo'yi shaharlari, so'ng Kiyev 1240-yilda olinadi.

Botuxon yangi bosib olingan hududlarda **Oltin O'rda** xonligini tuzadi. Uning dastlabki poytaxti **Saroy Botu** Volga daryosining quyi oqimida, hozirgi Astraxan shahri yaqinida bo'lgan.

Botuxon bo'ysundirilgan aholidan soliq va to'lovlar-

ni tezroq to'play boshlash uchun Yaroslavni «knyazlar oqsoqolligi»ga tayinlab, unga Vladimir knyazligini boshqarish yorlig'ini beradi.

Mo'g'ullar istilosi rus davlatining iqtisodiy va madaniy yuksalishiga salbiy ta'sir o'tkazib, uning taraqqiyotini susaytirdi.

Ruslarning nemis va shved bosqinchilariga qarshi kurashi. XIII asrning boshlarida Boltiqbo'yida yashovchi est va lit qabilalariga qarshi nemis feodallari urush olib boradi. Rim papasi salib yurishlari deb e'lon qilgan bu urushlardan maqsad mahalliy aholini katolik diniga o'tkazish ham edi. Nemis ritsarlari estlar yerlarini egallaganidan so'ng, Novgorod-Pskov chegaralariga yaqinlashadi. Nemis ritsarlaridan so'ng shved feodallari ham faollashadi. Ular 1240-yilda Neva daryosi bo'ylab Novgorod yerlariga bostirib kiradilar.

Ushbu sharoitda Novgorod knyazi **Aleksandr Yaroslavich** 1240-yilning 15-iyulida Neva daryosi sohilidagi jangda shvedlar ustidan g'alaba qozonadi. Bu g'alaba sharafiga knyaz Aleksandrغا **Nevskiy** nomi beriladi.

Novgorod-Pskov knyazligining mo'g'ullar e'tiboridan chetda qolgan boy yerlari nemis ritsarlarini ham o'ziga jalb etadi. Nemislar qo'shini 1240-yilda Pskovni egallaydi. O'sha yilning qishida nemis ritsarlari Novgorod chegaralariga yaqinlashadi. Bu sharoitda Novgorod himoyasiga yana Aleksandr Nevskiy boshchilik qiladi. Knyaz Suzdal qo'shinlari ko'magida Pskov va uning atrofidagi yerlarni ozod qiladi. Hal qiluvchi jang 1242-yilning aprelida **Chud ko'lida** bo'lib, Aleksandr Nevskiy boshchiligidagi rus qo'shinlari nemis ritsarlari ustidan g'alabaga erishadi. Bu jang Rus tarixida «Muz ustida jang» nomi bilan qoladi.

92-rasm. Aleksandr Yaroslavich

1. Mo'g'ullar Rus yerlariga qayerdan o'tganligini xaritadan ko'rsating.

2. Qaysi yillarda Botuxon Rus yerlarini bosib oladi?
3. Novgorod knyazi Aleksandr Yaroslavich kimlarga qarshi jang olib boradi?

31-§. RUS KNYAZLIKLARIDA MARKAZLASHISH JARAYONLARI

Markazlashish omillari. Mo'g'ullar istilosi natijasida Rus yerlari og'ir talafot ko'rgan bo'lsa-da, iqtisodiy rivojlanish butunlay to'xtab qolmaydi. Rus shaharlarida hunarmandchilik va savdo-sotiqning jonlanishi, turli viloyatlar orasidagi aloqalarning kuchayishi, qishloq xo'jaligidagi siljishlar Rus yerlarining birlashishiga yordam beradi.

Mamlakatning birlashishiga tashqi dushmanlarga, jumladan, Oltin O'rda xonlariga qarshi kurash ham ta'sir etadi.

Rus yerlarining birlashuvi. XIV asrning boshlarida Vladimir knyazligining Tver va Moskva shaharlari rus yerlarining yangi markazlari sifatida yuksala boshlaydi.

93-rasm. Rus knyazi Dmitriy Donskoy

Oltin O'rda xoni yorlig'iga binoan Rus yerlaridan soliq yig'ish masalasida Tver va Moskva knyazlari o'rtasida jiddiy kurash ketadi va, oqibatda, knyazlardan bir nechtasi mo'g'ullar qo'lida o'lim topadi. Bu kurash faqat knyaz **Ivan Kalita** (1325–1340) davrida uzil-kesil Moskva foydasiga hal bo'ladi. Moskva knyazlari XIV asrning o'rtalariga kelib ancha kuch to'playdi. Bu kuch bilan Oltin O'rdaga qarshi kurashish ham mumkin edi.

XIV asrning o'rtasidan Oltin O'rda ham siyosiy nizolar davriga kirib, u 20 yil davom etadi.

Mo'g'ullarga qarshi kurashda Moskva knyazi **Dmitriy Ivanovich** 1378-yilda Voje daryosi bo'yida dastlabki g'alabaga erishadi.

Don daryosi sohilidagi **Kulikovo maydonida** knyaz Dmitriy qo'shinlari 1380-yilning sentyabrida Oltin O'rda

tumanboshisi **Mamay** boshchiligidagi qo‘shin ustidan yana bir g‘alaba qozonadi. Bu g‘alaba sharafiga Moskva knyazi **Donskoy** faxriy nomini oladi. Ammo oradan ikki yil o‘tib **To‘xtamishxon** yana Moskva ustidan hukmronligini o‘rnatadi.

Sohibqiron Amir Temurning Oltin O‘rda ustidan 1391-yilda **Qunduzcha**, 1395-yilda **Tarak** daryosi bo‘yidagi janglardagi g‘alabalari Rus yerlari va Sharqiy Yevropa xalqlarining mo‘g‘ullar zulmidan ozod etilishida hal qiluvchi omillardan bo‘ladi.

Knyaz **Ivan III** davrida 1480-yilda Moskva Oltin O‘rdaga boj-yasoq to‘lashdan bosh tortadi. Shu tariqa Rus yerlarida uzoq vaqt davom etgan mo‘g‘ullar hukmronligi nihoyasiga yetadi.

94-rasm. Amir Temur haykali

Rus knyazliklarining mo‘g‘ullardan ozod bo‘lishida **Sohibqiron Amir Temurning** xizmatlari qanday bo‘lgan?

1. Qaysi shaharlar XIV asrning boshlarida rus yerlarining yangi markazlari sifatida yuksala boshlaydi?
2. Moskva knyazligida Oltin O‘rdaga qarshi kurashish uchun qanday qulay vaziyat vujudga keldi?
3. Kulikovo jangining ahamiyati nimada edi?

32-§. YEVRUPA MADANIYATI

Dunyo haqidagi tasavvurlar. Bu davr kishilari uchun vaqt tong, kun, kech va kechadan iborat bo‘lgan. Inson hayoti faqat yil fasllarining: qish, bahor, yoz, kuzning almashi-

95-rasm. Parij universitetida falsafadan ma'ruza o'qilmoqda. O'rta asr miniatyurasidan

nuvi bilan belgilangan. Ayni paytda aholi tomonidan an'analar, urf-odatlar va udumlarning bajarilishiga qat'iy rioya qilingan.

Insonning o'rtacha umri uzoq bo'lmasdan, odamlar 40 yoshdan so'ng keksa hisoblangan. Bolalar o'limi ko'p bo'lgan.

Shaharlar va savdoning rivojlanishi bilan odamlarda dunyoni ko'rish imkoniyati tug'iladi. Salib yurishlari esa yevropaliklar uchun dunyoga darcha ochgan edi. Sayohatchilar uzoq mamlakatlarda yashovchi xalqlarning urf-odatlar va madaniyatlari haqida qiziqarli ma'lumotlar olib kela boshlaydilar.

Ulardan biri venetsiyalik savdogar va sayyoh Marko Polo edi. O'zining «*Marko Polo kitobi*»da sayyoh 1271–1295-yillar davomida Uzoq Sharq va Xitoyda ko'rgan-kechirganlarini tasvirlaydi.

96-rasm. Oksford universiteti

Maorifning taraqqiyoti. G'arbiy Yevropa madaniyati XII–XIII asrlardan yuksala boshlaydi. Shaharlarning yuksalishi, hunarmandchilik va savdoning rivojlanishi, Vizantiya va Arab xalifaligi madaniyatlari bilan tanishuv yevropaliklar dunyoqarashi, bilim doirasini kengaytiradi. Shaharlarda xususiy va shahar kengashlari boshqaruvidagi maktablar soni oshib boradi. Bunday maktab o'quvchilari cherkov maktablaridagiga nisbatan dunyoviy bilimlarni kengroq va chuqurroq olishgan. XII asrdan boshlab yirik shaharlarda dastlabki oliy maktablar –

universitetlar ochila boshlandi. Jumladan, **Bolonya** va **Parijda** ilk universitetlar tashkil topib, ular o'z davri uchun yuksak ma'lumot berishgan. Eng yirik universitet Parijda edi. Uning asoschisi qirol xonadoni ruhoniysi

Rober de Sorbon bo'lgan. Qioldan maxsus yorliq olgan universitetlar to'la mustaqil bo'lganlar.

XIII–XV asrlarda Yevropaning deyarli barcha mamlakatlari o'z universitetlariga ega bo'lishadi. Ularni papa va yepiskoplar, imperator va qirollar, knyazlar va shaharlar tashkil etgan.

Universitetlar (lotincha, **universitas** – majmua, umumiylik) – fanning turli yo'nalishlarida mutaxassislar tayyorlaydigan oliy o'quv yurtlari. Dastlabki universitetlar XII–XIII asrlarda Italiyada (Neapol, Bolonya), Ispaniyada (Sevilya, Valensiya), Fransiyada (Parij, Tuluza), Angliyada (Oksford, Kembridj) tashkil etilgan.

Magistr va shkolyarlar hamjamiyatlari. Universitet bu o'qituvchi va o'quvchilar jamiyatidir. Universitetni o'qituvchilar – **magistr**lar boshqarishgan. Universitetlar ko'plab imtiyozlarga ega bo'lgan va mahalliy hukmdorlarga bo'y-sunmagan.

Taniqli o'qituvchilar ma'ruzalariga shkolyarlar (o'quvchilar) Yevropaning turli burchaklaridan kelishgan. Ba'zida Parijda 30 minggacha talaba baravariga to'plangan. Talabalarning o'qishi bir xil tabaqaga mansub shkolyarlar jamoalari tomonidan boshqarilgan. Omadli talabalar hozirgi yotoqxonalariga o'xshash **kollegiyalarga** joylashishga muvaffaq bo'lishgan. Eng qadimgi Parij kollegiyalaridan biri – **Sorbonning** nomi keyinchalik butun universitetga o'tgan. Angliya va Fransiyada kollegiyalar yangi o'quv muassasalari – **kollejlarga** asos bo'lgan.

O'qitish **fakultet**larda olib borilgan, ularning har birini **dekan** boshqargan. Hamjamiyat tepasida esa saylangan **rektor** yoki hokimiyat tomonidan tayinlangan **kansler** turgan.

Maktab va universitetlarning taraqqiyoti davomida kitobga talab kuchayadi. Kitoblarni XII asrda rohiblar emas, shaharlarda maxsus ochilgan ustaxonalarda hunarmandlar tayyorlashi bilan ular arzonlasha boshlaydi. XIV asrdan

boshlab qog'ozdan keng foydalanish kitob ishlab chiqarishni yanada qulaylashtiradi.

Nemis muhandisi **Iogann Gutenberg** 1445-yilda kitob bosish dastgohini kashf qiladi. Uning ixtirosi kitobni ommaviy tarqalishiga olib keladi.

97-rasm.
Rojer Bekon

Fan taraqqiyoti. Oksford universiteti professori **Rojer Bekon** (XIII asr) fandagi yutuqlarga faqat ilmiy kuzatishlar va tajribalar yo'li bilan erishish mumkinligini isbotlaydi. Uning o'zi optika, fizika, kimyo fanlariga oid tajribalar o'tkazadi. Bekon o'zi suzadigan kema, suv osti kemasi va havoda uchadigan apparatlar qurish mumkinligini aytgan. Bekonning hayoti qiyinchiliklar va xavf-xatarlar ichida, cherkov ta'qibida o'tgan.

O'rta asrlarda astrologiya, alkimyo fanlari yuksak rivojlangan. Munajjim-astrologlar osmon jismlari harakatlarini o'rganib, kelajakni oldindan aytib berishga intilganlar. Qirollar, sarkardalar, savdogar va sayyohlar biror tadbirni boshlashdan avval, albatta, ular bilan maslahatlashganlar. Alkimyogarlarning har qanday ma'danni oltinga aylantiruvchi «sehrli toshni» izlaganlar. Tajribalar yangi kimyoviy birikmalar, kislotalar, mineral bo'yoqlar olishga imkon beradi. Munajjim va alkimyogarlarning o'z izlanishlari davomida kimyoviy pech, tozalash, haydash, filtrlash asbob-uskunalarini ixtiro qilganlar.

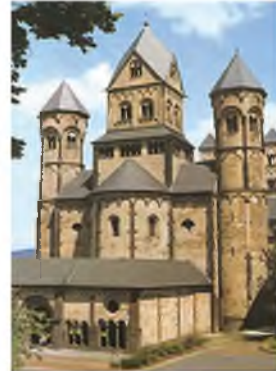
1. O'rta asr kishilarining dunyo haqidagi tasavvurlari qanday bo'lgan?
2. Sizningcha, nima sababdan o'rta asr kishilari uzoq yashamagan?
3. Bolalar maktablarda nimalarni o'rganishgan?
4. Universitetlar haqida eslab qolganlaringizni so'zlab bering.
5. Tajribaga asoslangan ilmning rivojlanishiga nima turtki beradi?

33-§. YEVRUPADA ME'MORCHILIK, SAN'AT VA ADABIYOT

Me'morchilik. Dastlab bino va hatto qasrlar yog'ochlardan qurilgan. XI asrga kelib G'arbiy Yevropada qurilish sohasi ham taraqqiy eta boshlaydi. Qurilishda toshdan keng foydalanishga o'tiladi. Undan dastlabki ibodatxona va monastirlar barpo etiladi. Qurilish toshlari bo'lmagan Angliya va Polshada saroylar, ibodatxonalar pishiq g'ishtdan qurila boshlaydi. Fransiya, Italiya va Germaniya me'morchiligida dastlab **roman uslubi** hukmron edi.

Roman ibodatxonasi tashqi tomondan qal'ani eslatadi. Uning o'ziga xos tomonlari shundan iboratki, deraza tepasi, ibodatxonaga kiraverish ichki gumbazlar yarim doira shaklidagi ravoq (arka)lar bilan bezatilgan. Germaniyadagi **Laax** monastiridagi cherkov (XI asr) roman uslubining yorqin namunasi.

An'anaga ko'ra, ko'rkam va ulug'vor bosh cherkov binosi shahar markazida qurilgan. Bu maydon atrofidagi binolar **gotika uslubida** bunyod etilib, u me'morchilikdagi roman uslubini surib chiqaradi. Bu uslubda qurilgan imoratlar balandligi bilan farq qiladi. Salobatli, og'ir gumbaz o'rnini uchli, baland gumbazlar egallaydi. Gotika uslubida qurilgan eng mashhur inshootlar: Parijdagi **Bibi Maryam ibodatxonasi**, **Ruan**, **Reyms** va **Shartr** (Fransiya), **Milan** (Italiya) ibodatxonalaridir.

98-rasm. Germaniya.
Laax monastiri.
XI asr

Roman uslubi – G'arbiy Yevropa san'atida X asrdan XII–XIII asrlargacha hukm surgan badiiy uslub. Unda Qadimgi Rim me'morchiligi uslub va unsurlaridan keng foydalanilgan.

Gotika uslubi — Gotika XII asr oʻrtalarida Shimoliy Fransiyada yuzaga keldi. XIII asr 1-yarmida yuksak darajada rivojlandi.

Oʻrta asrlarda Vizantiya va Arab meʼmorchiligi ham oʻzidan ajoyib inshootlar qoldirgan. Venetsiyadagi *Avliyo Mark ibodatxonasi* va *Dojlar saroyi* vizantiya uslubida bunyod etilgan. Ispaniyaning Sevilya shahrida masjid va *Al-Qasar qasri*, Granadadagi *Al-Hamro* saroylari arab meʼmorchiligi durdonalari hisoblanadi.

99-rasm. Fransiya.
Reyms ibodatxonasi-
dagi Bibi Maryam
haykali

100-rasm. Parij.
Shartr ibodatxonasi.
Vitraj. Bibi Maryam
chaqalogʻi bilan.
XII asr

Haykaltaroshlik. Uning rivojlanishi bevosita meʼmorchilik bilan bogʻliq boʻlgan. Cherkov va monastirlar binolari xudo, avliyolar va qirollar haykallari bilan bezatilgan. Haykallarining asosiy buyurtmachilari cherkov boʻlgani sababli ularda diniy mavzu yuqori turgan. Eng koʻp uchraydigan Bibi Maryam haykallari (Yevropada «*Madonna*» deb nomlanadi) oʻzida onaning farzandga mehr-muhabbatini ifodalagan.

Tasviriy sanʼat. Roman uslubida qurilgan ibodatxonalar devorlari va shiplarini diniy mavzudagi suratlar bezab turgan. Gotika meʼmorchiligidagi cherkovlarda derazalar orasida rasmlar chizish uchun joy ham boʻlgan. Shu sababli derazalarga oddiy oynalar oʻrniga **vitrajlar** — tiniq rangli shishalardan yasalgan surat yoki alohida bezaklar solingan.

Kitoblarni bezash uchun tasviriy sanʼatning yangi yoʻnalishi — **miniatyuralar** ixtiro qilinadi. Ularda oʻrta asr kishilari hayotining turli

manzaralari tasvirlangan. Vitrajlar va miniaturalarda dehqonlar va hunarmandlarning mehnat jarayonlari, jang manzaralari va boshqalar aks ettirilgan.

Miniatyura (fransuzcha, **miniature**; lotincha, **minium** – qizil bo‘yoq) – badiiy usullari o‘ta nafis bo‘lgan kichik hajmli tasviriy san‘at asarlari. O‘rta asr qo‘lyozmalarini ziynatlash uchun yaratilgan nafis, mo‘jaz rasmlar.

Tabiat va insonga qiziqishning paydo bo‘lishi. Yangi madaniyat arboblari insonni o‘rganishni o‘zlarining asosiy vazifalari deb bilganlar. Shu sababdan ularni **gumanistlar** deb ataydilar. Yangi Uyg‘onish yoki Gumanizm madaniyati namoyandalari inson va uning yaratuvchilik dahosini tan olishga chaqirdilar.

Uyg‘onish atamasi esa (fransuzcha «**Renessans**») yangi madaniyatning antik davr bilan aloqadorligini ko‘rsatadi. Sharqqa salib yurishlari va undan keyingi Levant bilan savdo-madaniyat borasidagi doimiy aloqalar italiyaliklarning qadimgi yunon qo‘lyozmalari, antik san‘at va me‘morchilik yodgorliklari bilan tanishishiga imkon beradi.

Uyg‘onish madaniyati markazlari. Bu davrda Italiyada Florensiya alohida o‘rin tutadi. Savdodan kelgan daromad uni Yevropaning eng boy shaharlaridan biriga aylantiradi. Shahar hokimlari to‘plangan boyliklar hisobidan me‘morchilik obidalarini bunyod ettirib, haykaltaroshlik va rassomchilikni yuksaltirganlar.

101-rasm. Florensiya

Eng mashhur rassomlar, haykaltaroshlar, me‘morlar Florensiyadan bo‘lib, shahar-respublika hokimlari ularning barakali ijodi uchun sharoit yaratib berganlar.

Madaniyat markazlaridan yana biri **Venetsiya** edi. Shaharda kitob chop etish yuksalgan. Venetsiyada nashr qilingan antik davr mualliflari va gumanistlar asarlari butun Yevropada keng tarqalgan.

102-rasm.

Franchesko Petrarka

Ilk gumanizm. Ilk uygʻonish va gumanizmning Yevropadagi dastlabki vakili shoir **Franchesko Petrarka** (1304–1374) boʻlgan. Oʻzining lirik sheʼriy toʻplamlari: «*Qoʻshiqlar kitobi*» va «*Sheʼriy maktublar*»i bilan shoir yangi Yevropa madaniyati yaratilishi asoschilaridan biriga aylangan.

Uning doʻstlari va davomchilari **Bokachcho** va **Salyutatilar** ijodi XV asr boshlarida Italiyada *ilk gumanizm* davrini yakunladi.

Kolyuchecho Salyutati (1331–1406) Florensiyada yashab yuqori davlat lavozimida ishlagan. Oʻzining koʻp sonli xatlari va nutqlarida Petrarka va Bokachchoning gumanistik gʻoyalarini yanada rivojlantirgan. Salyutati yuksak gʻoyali, oʻqimishli kishini tarbiyalashda ijtimoiy fanlar: filologiya, ritorika, tarix, pedagogika, etikaning oʻta muhim ekanligini taʼkidlagan.

1. Meʼmorchilikdagi roman va gotika uslublari orasidagi farq nimada?
2. Rassomchilik va haykaltaroshlik sanʼatlari haqida soʻzlab bering.
3. Gumanistlar kimlar?
4. Uygʻonish davri deganda nimani tushundingiz?
5. Uygʻonish madaniyati markazlari haqida soʻzlab bering.

V BOB. OSIYO, AMERIKA VA AFRIKA XALQLARI

34-§. SALJUQIYLAR DAVLATI

Saljuqiylar davlati. Oʻrta Osiyoda **Saljuqbek** asos solgan sulola boshchiligidagi oʻgʻuz qabilalarining Old Osiyoga yirik harbiy yurishlari XI asrdan boshlab kuchayadi. Ichki ziddiyatlardan zaiflashgan Sharqiy Rim imperiyasi koʻchmanchi turk qabilalari hujumlariga qarshilik koʻrsata olmaydi. Vizantiyaning yollanma qoʻshini esa Saljuqiylar sultoni **Alp Arslon** lashkari tomonidan 1071-yilda **Mansikert jangida** tor-mor etiladi. Imperator **Roman IV Diogen** jangda asir olinadi. Bu magʻlubiyatdan soʻng vizantiyaliklar deyarli qarshilik koʻrsata olmaganligi tufayli koʻp sonli turkiy qabilalar Kichik Osiyoga yoʻl oladi.

Saljuqiylar davlati — Saljuqiylar sulolasi boshqargan davlat (1038–1308). Unga Saljuqning nevarasi Sulton Toʻgʻrulbek asos solgan.

Ijtimoiy tuzum. Oʻgʻuzlar bu paytda urugʻ-jamoachilikning inqirozi va mulkiy tabaqalarning bosqichida yashaganlar. XI asr oxirida Kichik Osiyoni deyarli toʻliq bosib olgan oʻgʻuzlar unda oʻzlarining qator amirliklarini tuzadilar. Amirlar rasman Saljuqiylar sulolasi hukmronligini tan olsalar-da, amalda oʻz mulklarini mustaqil boshqarganlar.

Ayni shu paytdan koʻchmanchi turkiy qabilalarning oʻtroq turmushga oʻtishi boshlanadi. Oʻtroqlashayotgan turklar oʻlkaning tub aholisi kabi dehqonchilik va hunarmandchilik bilan shugʻullana boshlaydi. Bu jarayonlar XII–XIII asrlarda saljuqiylarda ham yer egaligiga asoslangan davlatning uzil-kesil shakllanishiga olib keladi.

Mamlakatda shakllangan yirik yer egaligi va soliqlar tizimi Sharqdagi islom davlatlarinikidan deyarli farq qilmagan. Ahamiyatli jihati, saljuqiylarda davlat yerlarining

xususiy yerlarga nisbatan ko'p bo'lishida edi. Davlat yerlarining katta qismi **iqto'** tarzida harbiylar va amaldorlarga xizmatlari evaziga in'om etilgan. Iqto' dastlab merosiy mulk bo'lmasdan, faqat xizmat muddati davomida foydalanish sharti bilan berilgan.

Asta-sekin turkiy qabilalarning mahalliy aholi bilan aralashishi yangi etnos – **turk xalqining** shakllanishiga asos bo'ladi. Jarayon XIII asrning 20–30-yillarida kuchayadi. Lekin 1243-yildagi mo'g'ullar bosqini davlatning keyingi taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. XIV asr boshlariga kelib, Kichik Osiyodagi Saljuqiylar davlati parchalanib ketadi.

1. Kichik Osiyodagi Saljuqiylar davlati qachon tashkil topgan?
2. Turklarning ijtimoiy tuzumi haqida nimalarni eslab qoldingiz?
3. Yer egaligiga asoslangan Saljuqiylar davlati qaysi asrlarda qaror topgan?
4. Turk xalqining shakllanishi haqida nimalarni bilasiz?

35-§. USMONLI TURKLAR DAVLATI

103-rasm. Usmonli turklar harbiylari

Usmonlilar davlatining tashkil topishi. Usmon beyligi Kichik Osiyoning shimoli-g'arbiy hududida tashkil topgan edi. Uning keyingi taraqqiyotiga Vizantiya bilan qo'shni bo'lgani qo'l keladi. Tobora zaiflashib borayotgan imperiyaga qarshi harbiy harakatlar beylik yerlarining kengayib borishini ta'minlaydi. Keng istilolar Usmonlilar qo'shiniga boshqa qabilalardan ham jangchilarning kelib qo'shilishini ta'minlaydi.

Sulola asoschisi **Usmon** (1299–1326) davrida qator yurishlar uyushtirilib, **Bursa** shahri va uning atroflari bosib olinadi. Uning o‘g‘li **O‘rxon** Vizantiya shaharlari **Nikeya** va **Nikomediya**larni olib, Qora dengiz sohiliga chiqadi. Dastlab beylikning boshqaruv tuzumi juda sodda bo‘lgan. Xususan, bey unvoni Usmon va O‘rxonga qabila boshliqlari yig‘inida berilgan. Beylarning asosiy vazifasi esa turkiy qabilalar harbiy kuchlarining qo‘shni hududlarni istilo qilishini ta‘minlash bo‘lgan. Beylikning kuchayib borishi uning boshqaruviga ham o‘zgarishlar olib keladi. Natijada O‘rxonning boshqaruvi paytida ilk bor **vazir** lavozimi ta‘sis etiladi. Tanga pul zarb qilinib, davlat yerlari ma‘muriy birliklarga bo‘linadi. O‘rxon harbiy islohot o‘tkazadi va qo‘shinni piyoda va otliq qism («musallam»)larga bo‘lib, harbiy birliklarga aylantiradi.

Usmonlilar davlati – Kichik Osiyo, Sharqiy Yevropa, Yaqin Sharq va Shimoliy Afrika, qisman Kavkaz va Qrimda *usmonlilar sulolasi* boshqargan davlat (1299–1922). Asoschisi – Usmon I.

Bolqon yarimorolidagi istilolar. Usmonlilar istilosiga qadar Bolqon yarimorolida: **Vizantiya, Serbiya, Bolgariya, Bosniya** kabi yirik davlatlar mavjud edi.

Ammo siyosiy tarqoqlik va ichki ziddiyatlar bu davlatlarni turklar istilosiga qarshi birlashuviga imkon bermadi.

Bolqondagi dastlabki bosqinlar XIV asr o‘rtalarida bo‘lgan. Turklar uning asosiy qismini keyingi o‘ttiz yil davomida egallaydilar. Turk sultoni **Boyazid** (1389–1402) bu janglarda o‘zining tezkor g‘alabalari bilan shuhrat qozonib – **Yildirim** (yashinday tez, shiddatli) nomini oladi. Sultonning **Konstantinopolni** qamal qilishi Yevropani sarosimaga solib qo‘yadi.

104-rasm. Boyazid Yildirim bilan Amir Temur o‘rtasidagi Anqara jangi. O‘rta asr arab miniatyurasidan

Ayni paytda **Amir Temurning** Boyazidga qarshi Kichik Osiyo yurishi boshlanadi. 1402-yilning yozida **Anqara** yaqinidagi jangda sohibqiron qo'shinlari Boyazid lashkarini yengadi. Bu voqea turklar tomonidan Konstantinopolning olinishiga yo'l qo'ymay, Vizantiyaning yana 50 yil yashashiga imkon yaratadi.

Konstantinopolning qulashi. Usmonlilar sultoni **Mexmet II** yuz minglik qo'shini bilan Konstantinopolni qamal qiladi.

1453-yilning mayida Konstantinopol turklar tomonidan olinadi. Vizantiyaning so'nggi imperatori jangda halok bo'ladi. Usmonlilar shaharni **Istanbul** deb nomlab, unga o'z poytaxtlarini ko'chiradi.

Yevropa va Osiyoni bog'lab turgan savdo yo'llari ustidan nazorat Vizantiya poytaxti olinishi bilan turklar qo'lga o'tadi. Keng istilochilik yurishlari **Usmonlilar imperiyasining** tashkil topishi bilan yakunlanadi.

Usmonli turklar g'alabalarining omillari. Usmonli turklar qudrati yaxshi tashkil etilgan otliq va piyoda qo'shin, lashkarboshilik xususiyatlariga ega sultonlar, hukmdorga sadoqatli yanicharlar piyoda qo'shinining mavjudligida edi.

Usmonlilar otliq qo'shinni kuchaytirishga alohida e'tibor qaratganlar. Qo'shinning har bir suvoriysiga yetarlicha daromad keltiradigan yer-mulk — **tumori** berilgan. Bu yerlar faqat turklarga va harbiylarga xizmatda bo'lgan paytida taqdim etilgan. Natijada otliq qo'shin soni 150 ming suvoriy-gacha yetgan.

Sulton Yevropadagi eng yaxshi piyoda qo'shinga ham ega edi. XIV asrning o'rtalaridan asirga olingan sog'lom va baquvvat xristian bolalaridan sultonning shaxsiy gvardiyasi jangchilari tashkil etilgan. Yillar o'tib bolalar o'z tilini va dinini unutib, sultonning sodiq **yanicharlariga** aylangan. Usmonli turklar sultoni jangga hamisha o'zining sodiq yanicharlari bilan kirgan. Oilasi, boyligi, mol-mulki bo'lmagan yanicharlar sulton uchun jonini ham ayamagan. Ular janglardagi g'alabalarga katta hissa qo'shganlar. Turk qo'shiniga shuhrat keltirgan lashkarboshi va jangchilarning ko'pchiligi yanicharlar orasidan chiqqan.

1. Usmonlilar davlati qachon tashkil topgan?
2. Turklarning Bolqon yarimorolidagi istilolarini gapirib bering.
3. Vizantiya imperiyasining qulashi sabablarini ko'rsating.
4. Usmonlilar davlati qudrati omillarini aytib bering.

36-§. MO'G'ULLAR DAVLATI

Ijtimoiy tuzum. Mo'g'ul qabilalari qadimdan Janubiy Sibir, Manchjuriya va Mo'g'uliston hududlarida yashab kelgan. Ularning ko'pchiligi ko'chmanchi chorvachilik bilan shug'ullangan, o'rmonda yashagan ayrim urug'lar ovchilik va baliqchilik bilan kun kechirgan.

Mo'g'ullar hayotida qadimgi udumlar, diniy tasavvurlarida esa ajdodlar ruhiga sig'inish, shomonlik e'tiqodlari yaxshi saqlanib qolgan.

Lekin XII asrning ikkinchi yarmidan boshlab mo'g'ullar ijtimoiy munosabatlarida yangi xususiyat — mulkiy tabaqalanish kuchaya boshlaydi. Urug'chilik jamoalari alohida ko'chmanchi xo'jalik — ayllarga bo'linib, har bir ayl endilikda o'z xo'jaligi — chorvalarining egasiga aylanadi. Urug'-qabilalarda boy xonadonlar, bo'lajak mo'g'ul zodagonlari shakllana boradi. Aksari urug' boshliqlari *no'yonlar* o'z urug'doshlaridan navkarlar olib harbiy bo'linmalar tuzadilar. Mulkiy tabaqalanish sharoitida hayotning o'zi ularni harbiy qabila ittifoqlariga birlashishga majbur qiladi; ularni **xonlar** boshqaradi. Kuchli qabila ittifoqlari o'zlariga tobe etilgan qo'shnilardan boj-to'lovlar olib turishadi.

105-rasm. Mo'g'ullar hayotidan

Shomonlik — yovuz va ezgu ruhlarga, ularning inson hayotiga ta'sir ko'rsatishiga ishonish shomonlikning asosini tashkil etadi.

Bu qabila ittifoqlari o‘z yig‘inlari, qurultoylarida eng muhim: urush, sulh, ittifoq tuzish, xonni saylash kabi masalalarni hal etardilar.

106-rasm. Chingizxon

Chingizxon davlati. Mo‘g‘ul qabilalari orasidagi o‘zaro urushlarda **Temuchin** (1155–1227) g‘olib chiqadi. 1206-yilda Onon daryosi bo‘yidagi qurultoyda u ulug‘ xon deb e‘lon qilinadi. Bosh shomon butun xalq oldida Temuchinga **Chingizxon** unvonini beradi. Chingizxon so‘zi «kuchli», «qudratli», «toza» ma‘nolarini anglatadi.

Mamlakatni markazlashtirish maqsadida Chingizxon **Qoraqurum** qal‘asini o‘z davlatining poytaxtiga aylantiradi. Mo‘g‘ullar qo‘shinni kuchaytirishga katta e‘tibor qaratishadi. Tinch paytda chorvachilik bilan shug‘ullangan mo‘g‘ullar urush boshlanishi bilan o‘nlik tizimdan iborat muntazam qo‘shinga aylanar edi. Qo‘shin yuzboshi, mingboshi, tumanboshilar tomonidan boshqarilgan. Talonchilik bosqinlari ko‘chmanchilar uchun asosiy mashg‘ulot hisoblangan.

107-rasm. Mo‘g‘ullar qo‘shini

Mo‘g‘ullar qo‘shini. Ko‘chmanchilar qo‘shini uchun urushga uzoq tayyorlanish zarurati ham bo‘lmagan. Mo‘g‘ullar turmush tarzi har qanday vaqtda otni egarlab yo‘lga tushishga mos edi. Mo‘g‘ullar ko‘chma uy — o‘tovlarda yashagan. Harbiy yurishga tayyorlanganda yoki ko‘chish paytida o‘tovni o‘rnatish

uchun nari borsa bir soat, yig‘ib yukni tuyasiga ortish uchun undan ham kam vaqt ketardi.

Mo‘g‘ullarning sevimli quroli kamon edi, jangchi raqibini yuzlab metrdan nishonga ola bilgan. Jangchilarning ko‘pchiligi nayza va qilich bilan qurollangan. Har bir ko‘chmanchining kundalik hayotida ham, jang paytida ham, albatta, arqoni bo‘lishi lozim edi. Qo‘shni

mamlakatlarni istilo qilish jarayonida Chingizxon qo‘shini devorni buzishda maxsus moslama — *palaxmonlardan* foydalanishni yaxshi o‘zlashtirgan.

Ko‘chmanchilar qo‘shini, odatda, uchta qismga bo‘lingan: markaz va ikki qanot. Jang boshlanganda markaz yolg‘ondan chekingan, dushman uni ta‘qib eta boshlasa, qanotlardan hujumga uchrar, chekinayotganlar ham to‘xtab, jangga kirishardi. Asosiy qo‘shindan tashqari Chingizxon ixtiyorida «**keshik**» deb yuritilgan maxsus gvardiya ham tashkil etiladi. Keshik favqulodda vaziyatlar uchun doimo jangovar holatda turar edi.

Jangni mohirona boshqarish, kuchli va intizomli otlq qo‘shinning bo‘lishi, qo‘shni mamlakatlardagi siyosiy tarqoqlik mo‘g‘ullarga g‘alaba keltirgan.

Istilolar. Chingizxon 1211-yilda Shimoliy Xitoyga qarshi urush boshlaydi. Mamlakatning batamom istilo qilinishi uning vorislari davrida tugatiladi.

Yettisuv va Sharqiy Turkistonga qarshi 1218-yilda boshlangan bosqinlar, Xorazmshohlar davlatiga 1219–1221-yillardagi bosqinlar bilan davom etadi. Afg‘oniston, Sharqiy Eron egallanib, Kavkaz orqali 1223-yilda Dashti Qipchoqqa chiqadi. Kalka daryosi bo‘yida qipchoqlarning ittifoqchisi sifatida ularga yordamga kelgan ruslar qo‘shini mag‘lub etiladi.

1224-yilda Chingizxon zabt etilgan hududlarni o‘z o‘g‘illari: **Jo‘ji**, **Chig‘atoy**, **O‘qtoy** va **Tuliga** uluslarga bo‘lib, taqsimlab beradi. O‘qtoyni taxt vorisi etib tayinlaydi.

Ulus (mo‘g‘ulcha — *davlat, xalq, odamlar*) — Chingizxon farzandlariga mulk sifatida bo‘lib bergan mo‘g‘ullar bosib olgan hududlar.

1. Mo‘g‘ul qabilalari yashagan hududlarni yozuvsiz xaritaga tushiring.
2. Mo‘g‘ullarning mashg‘ulotlari nimalardan iborat bo‘lgan?
3. Chingizxon davlati qay tariqa vujudga kelgan?
4. Mo‘g‘ullar qo‘shinining tuzilishini so‘zlab bering.

5. O‘zbekiston tarixidan olgan bilimlaringizga tayan-gan holda mo‘g‘ullarning Xorazmshohlar davlati-ga qilgan istilolari haqida so‘zlab bering.

37-§. OLTIN O‘RDA XONLIGI

108-rasm. Oltin O‘rda xoni huzurida

Yangi bosqin. Mo‘g‘ullarning 1235-yilda bo‘lib o‘tgan qurultoyi Rus va Shimoliy Kavkaz yerlarini bosib olish haqida qaror chiqaradi. To‘planadigan qo‘shinga **Botuxon** yetakchilik qilishi e‘lon qilinadi. Uluslardan o‘nta askardan bittasi-ning ajratilishi, Botuxonga yordam-ga Chingizxonning sarkardalaridan **Subutoy Bahodirning** berilishiga ke-lishiladi. Botu va Subutoylar 1237-yilning kuzida rus yerlariga hujum boshlab, dastlab **Ryazanni** bosib olishadi. Rusdagi siyosiy tarqoqlik

mo‘g‘ullarga qarshilik ko‘rsatish imkonini ham bermasdan 1238–1240-yillarda **Vladimir, Suzdal, Kiyev, Galich, Volin** va boshqa shaharlar bosib olinadi.

1243-yilda O‘qtoyning vafot etishi munosabati bilan Botuxon Volgabo‘yi dashtlariga qaytadi. Shu tariqa Botu-xon istilo qilgan Volgabo‘yi, Shimoliy Qora dengiz sohil-lari, Shimoliy Kavkaz, Moldaviya hududlarida, rus yozma manbalarida bayon qilinishicha, **Oltin O‘rda** nomini olgan **Jo‘ji ulusi** shakllanadi.

Oltin O‘rda, Jo‘ji ulusi — XIII asrning 40-yillari boshida Jo‘jixonning o‘g‘li Botuxon (1236–1255) tomonidan asos solingan davlat.

Boshqaruv tizimi. Oltin O‘rdani Botuxon va uning av-lodlari boshqargan. Muhim masalalarni hal etish uchun qurultoy chaqirilgan. Ijro hokimiyati boshlig‘i **beklarbegi**

bo'lib, devon ishlarini **vazir** boshqargan. U yetakchiligidagi devon soliqlar, moliya, savdo ishlariga mas'ul bo'lgan. Rusda barcha knyazlar Oltin O'rdadan boshqaruv yorlig'i olgan. Vladimir knyazi **Yaroslav** ularning «ulug'i» deb tan olingan. Istilo qilingan hududlar tumanlarga bo'lingan.

Bo'ysundirilgan hududlarda mo'g'ullar dastlab o'zlarining an'anaviy boshqaruv tizimini joriy etgan. Egallangan dashtlar Botuning ukalariga berilib, ularning **suyurg'ol** mulkiga aylangan. Suyurg'ol egalari xon qo'shiniga ma'lum belgilangan sondagi jangchilarni jo'natishdan tashqari, unga aholidan to'plangan soliqlarning bir qismini ham yuborgan.

XIV asrga kelib Oltin O'rda **ulus** nomini olgan to'rtta yirik viloyatga bo'linib ketadi. Bu viloyatlar **ulusbegisi** — qo'shin boshlig'i bo'lishidan tashqari, o'ziga tegishli hududdagi boshqaruvga oid barcha masalalarni ham hal etgan. Oltin O'rda qo'shinini beklarbegi boshqargan. U ko'chmanchilar zodagonlari yetakchisi hisoblanib, ba'zida xondan ham ko'proq mavqega erishgan.

Oltin O'rda xonligida davlat boshqaruvining taraqqiyoti amaldorlarning kuchayishiga olib kelgan.

Suyurg'ol (mo'g'ulcha — *in'om, sovg'a*) — hukmdor tomonidan davlat oldida alohida xizmat ko'rsatgan yirik amaldorlar yoki sarkardalarga berilgan mol-mulk, yer-suv. Suyurg'olga beriladigan yer nasldan naslga meros bo'lib o'tgan.

Soliqlar. Mo'g'ullar odamlarni o'nlik tizimiga bo'lish maqsadida aholini ro'yxatga olish tadbirini o'tkazadi. Bu tadbir XIII asrning o'rtalarida bo'lib, ro'yxatga olishning yakunida mamlakat aholisi «**chiqim**» deb nomlangan katta to'lovga tortiladi. Undan tashqari aholidan shoshilinch soliq — **talab** ham yig'ilgan. Xonga urush boshlash uchun mablag' zarur bo'lsa, rus knyazlariga talab yuborib, ayovsiz yig'ib olingan. Soliq va bojlarning to'lanishini maxsus tayinlangan mo'g'ul noiblari — **bosqoqlar** nazorat etishgan.

109-rasm. Bosqoq rus qishlog'ida

Rus knyazlari Oltin O'rda qudratini to'g'ri anglab, bosqinchilar bilan tinch yashashga harakat qilishgan. Bu tadbir mavjud sharoitda knyazlar o'z xalqini saqlab qolishi, ularni qullikka olib ketmasligining yagona yo'li edi.

110-rasm. Knyaz Aleksandr Oltin O'rda xoni huzurida

Tinchlik siyosatini Vladimir knyazi Yaroslav boshlab, uning o'g'li Aleksandr Nevskiy davom ettirgan. Knyaz Aleksandr Oltin O'rdaga bir necha bor tashrif buyurgan. Mo'g'ulistonda ham bo'lib, mahalliy amaldorlarning hurmat-e'tiboriga sazovor bo'lgan. Bu tadbirlarning barchasi keyinchalik mo'g'ullar bosqoqlarni tasdiqlamasdan rus yerlaridan boj yig'ishni knyazlardan

biriga topshirishiga olib kelgan.

Tashqi siyosat. Tashqi siyosat masalalari bilan xon, uning yaqin maslahatchilari, shuningdek, beklarbegi shug'ullangan. Oltin O'rda Sharqiy Yevropaning kuchli bir davlati bo'lganidan Yevropa qirollari, Rim papalari, Vizantiya imperatorlari va Turk sultonlari xon saroyi bilan do'stona munosabatda bo'lishga intilganlar.

Eronda mustaqil davlat tuzgan **Xuloku** va uning vorislari esa Oltin O'rda bilan Kavkazortiga egalik qilish masalasida raqobat qila boshlagan. Bu ikki Mo'g'ul davlati qo'shinlari qator janglarda to'qnashib, goh u tomon, goh bu tomonning qo'li baland kelgan. Bu janglardan birida 1266-yilda Botuxonning ukasi Berkaxon ham halok bo'lgan. Xuloku ulusiga qarshi kurashda Oltin O'rda hatto Misr sultonlari bilan ittifoq tuzgan.

XIV–XV asrlarda Oltin O'rda. XIV asrning birinchi yarmida Oltin O'rda davlati o'z qudratining cho'qqisiga erishadi. Bu jarayon **O'zbekxon** (1312–1342) va uning og'li **Jonibek** (1342–1357) nomi bilan bog'liqdir. Oltin O'rda qudratini mustahkamlagan omillardan biri islom dinining qabul qilinishi bo'ldi. O'zbekxon 1314-yilda islomni davlat dini deb e'lon qiladi. Unga qarshilik ko'rsatmoqchi bo'lgan zodagonlar va hatto qarindoshlari qatl etiladi.

Mo'g'ullar davlati asoschisi Chingizxon barcha diniy e'tiqodlarga birday munosabatda bo'lishni vasiyat qilgan edi. Uning avlodlari bu vasiyatni bajarishga harakat qilganlar. Oltin O'rda poytaxti **Saroy** shahrida turli diniy ibodatxonalar qurilgan. Botuxon davrida shahar Saroy Botu deyilgan.

O'zbekxon va Jonibek davrida Oltin O'rda shaharlari gullab-yashnagan. Ular iqtisodiy va madaniy hayot markazlariga aylangan. **Saroy Botu** va **Saroy Berka** dunyoning eng katta shaharlari qatorida bo'lgan.

Jonibekning vafotidan so'ng Oltin O'rda taxti uchun kurash boshlangan. **To'xtamishxon** XIV asrning oxirida uni o'n besh yilga yana birlashtirgan. Lekin davlat tarixining fojiali sahifalari aynan uning hukmdorligi bilan bog'liqdir. Bunga To'xtamishning Movarounnahr hukmdori Amir Temur bilan raqobati sabab bo'lgan. Amir Temur Jo'ji ulusiga qarshi uch marta yurish qilgan. Shimoliy Kavkazda 1395-yilda To'xtamishning Amir Temurdan mag'lubiyati Saroy, Saroy Berka, Astraxan shaharlarining vayron etilishiga sabab bo'lgan. Shundan keyin savdo yo'llari janub tomonga siljigan. Amir Temurning yurishlari Oltin O'rdani

uzil-kesil zaiflashtirgan. Oltin Oʻrda XV asrning birinchi yarmidan qator xonliklarga boʻlinib ketgan. Ulardan eng yiriklari **Qrim, Qozon, Sibir, Qozoq** xonliklari va **Noʻgʻay Oʻrdasi** boʻlgan.

1. Darslikdagi 108, 109, 110-rasmlarni diqqat bilan kuzatib, ularni qanday umumiy mazmun birlashtirishini soʻzlab bering.
2. Oltin Oʻrdaning boshqaruv tizimida Chigʻatoy ulusini bilan qanday oʻxshashlik va farqlar borligini tahlil qiling.
3. Oltin Oʻrda xonligida qanday soliq va majburiyatlar joriy etilgan?
4. Oltin Oʻrda qanday tashqi siyosat yuritgan?
5. Oltin Oʻrda xonligining Amir Temurdan magʻlubiyatga uchrashi qanday oqibatlarga olib keldi?

38-§. XITOIY

Iqtisodiy taraqqiyot. Sun sulolasining (960–1279) hokimiyatga kelishi bilan Xitoyda uzoq davom etgan siyosiy tarqoqlik va oʻzaro urushlarga chek qoʻyildi. Natijada mamlakat xoʻjaligining yuksalishiga zamin yaratildi. X asrdan suvni nisbatan baland joylarga chiqaruvchi moslamalardan keng foydalana boshlandi. Chigʻirdan foydalanish ekin maydonlarini koʻpaytirish imkonini bergan. Suv tegirmonlari yordamida sholini tozalash, moy olish, un chiqarish tobora keng qoʻllanila boshlangan.

Rivojlangan oʻrta asrlarda Xitoyda imperator, harbiy zodagonlar, amaldorlarga qarashli davlat yerlari kamayib, zamindorlarning xususiy yerlari tobora koʻpayib borgan. Xususiy yerlar, shuningdek, yangi oʻzlashtirilayotgan qoʻriq va togʻoldi hududlari hisobiga ham kengaygan. Yirik mulkdorlar yerlarining koʻpayishiga kambagʻallarning qarzlari evaziga yerlarining tortib olinishi ham sabab boʻlgan. Shu tariqa XI asr boshlarida ekin maydonlarining yarmi yirik zamindorlar qoʻliga oʻtgan. Bu yerlarda, asosan, ijarachi dehqonlar ishlagan.

Xitoyda erkin dehqonlarning aksari qismida 30–40 mu yer bo‘lib, davlat bu tabaqani qo‘llashga intilgan. Xitoy dehqonlari o‘zlari yetishtirgan mahsulotlaridan davlatga har yili ikki marta soliq to‘laganlar. Yer solig‘i sholi yoki bug‘doy bilan to‘lansa, pilla boqqan xonadonlar soliqni gazlama bilan ham to‘laganlar.

Shaharlar va hunarmandchilik. **Kayfin, Chendu va Uchan** shaharlari Xitoyning yirik savdo va hunarmandchilik markazlari edi. Xitoy savdosida suv yo‘llari alohida ahamiyat kasb etgan. Ko‘pchilik shaharlar dengiz yoki daryo bo‘ylarida, suv va quruqlikdagi savdo yo‘llari kesishgan joylarda vujudga kelgan.

Shaharlarning o‘sishi hunarmandchilikning jadal rivojlanishini ta‘minlagan. Xitoyda, ayniqsa, hunarmandchilikning an‘anaviy turlari: kulolchilik, chinni buyumlar ishlab chiqarish taraqqiy etgan. Xitoy shaharlarida ko‘plab do‘kon va ustaxonalar joylashgan edi.

Xitoyning janubida hunarmand-to‘quvchilar shoyi gazlamalarning o‘nlab xillarini tayyorlaganlar. XII asrda ipakdan shoyi so‘zana — **panno** to‘qish ixtiro qilinib, keng tarqalgan. Xitoyda paxtachilik ham tobora keng rivojlanib, XIV asrdan undan gazlama tayyorlash yo‘lga qo‘yila boshlagan.

Osiyo paxtasining vatani Hindistondir. Undan so‘ng paxta O‘rta Osiyoga kirib kelgan. Xitoyga paxta urug‘ini dastlab yurtimiz savdogarlari olib borishgan.

Sex a‘zosi bo‘lish Xitoy hunarmandlari uchun majburiy edi. Yevropadagi kabi Xitoydagi sexlarda ham xalfa, shogirdlar soni, ularning ish sharoiti, tayyor hunarmandchilik buyumlarini sotish, hunar sirlarini saqlash qat‘iy nazorat qilingan.

Mo‘g‘ullar istilosi. Dastlab Xitoyning shimolida tuzilgan mo‘g‘ullar davlati **Xubilay** xonligi davrida o‘z ta‘sirini mamlakatning markaziy va janubiy hududlariga ham o‘tkazadi. Xitoy 1279-yili to‘liq bo‘ysundirilib, yangi

mo'g'ullar sulolasi **Yuan** (1279–1368) nomini oladi. Mo'g'ullar Xitoydagi yerlarni unda yashaydigan dehqonlari bilan birga bo'lib olishadi. Ammo dehqonchilikda xo'jalik yuritish usullari va soliqlar avvalgicha qoladi.

Mo'g'ullar davrida to'lovlarning oshib borishi faqat dehqonlar va hunarmandlarnigina emas, hatto savdogarlarini ham xonavayron qiladi. Hukumat to'xtovsiz o'sib borayotgan xarajatlarni qoplash uchun qo'shimcha qog'oz pul chiqara boshlaydi. Bu esa pulning qadrsizlanishiga, mahsulot va hunarmandchilik buyumlarining qimmatlashishiga sabab bo'ladi.

111-rasm. Yevropalik savdogarlar Xubilay xubilayda qabulida

Xubilay mamlakatni boshqarishning xitoycha usulini qo'llasa-da, mahalliy amaldorlar xizmatidan voz kechadi. Davlat amaldorlari orasida turli xalq vakillarini uchratish mumkin edi. Xususan, venetsiyalik sayyoh va savdogar Marko Polo Xubilayxon saroyida yuksak lavozimni egallagan.

Min sulolasi boshqaruvi. Mo'g'ullar imperiyasining inqirozi boshlanishi bilan XIV asrning o'rtalaridan Xitoyda ham xalq ozodlik harakati kuchayadi. Xenan va Shandun viloyatlarida 1351-yilda boshlangan dehqonlar qo'zg'oloni tez orada butun mamlakatni qamrab oladi. Qo'zg'olonga rohib **Chju Yuan-Chjan** boshchilik qiladi. 1368-yilda mo'g'ullardan ozod bo'lgan Xitoyda **Yuan Chjan** asos solgan **Min imperiyasi** faoliyati boshlanadi.

1368-yilda Xitoyda Yuan Chjan asos solgan Min imperiyasi tashkil topadi.

Min qo'shinlari mo'g'ullarni ta'qib etib, ularning poytaxti **Qoraqurumni** egallab, yondirib yuboradi. Shu tariqa ko'chmanchilarning Xitoyga hujumlariga chek qo'yiladi. Bunda xitoyliklarga o'q-dori (porox) va zambaraklardan keng foydalanish qo'l keladi.

Mamlakat xo‘jaligini tiklash uchun hunarmand va savdogarlardan olinadigan to‘lovlar kamaytirilib, qullarni ozod qilish haqida qonun qabul qilinadi. Sun‘iy sug‘orish inshootlari, kanallar, to‘g‘onlar va suv omborlari tiklanadi. Ekin maydonlari kengayib, mamlakat aholisi soni ham oshib boradi.

Xitoy XV asrda. Mamlakatda yirik zamindorlar hokimiyati mustahkamlanishi bilan mo‘g‘ullar bosqini asoratlarini tugatish uchun dehqonlar, hunarmandlar va savdogarlarga berilgan imtiyoz hamda yengilliklar bekor qilinadi. Dehqonlarga bo‘lib berilgan davlat yerlari tortib olinib, hunarmand va savdogarlardan olinadigan soliqlar ko‘paytiriladi.

XV asrning boshlaridan Min sulolasining Amir Temur saltanati bilan munosabatlari buziladi. Faqat Amir Temurning qo‘qqisidan vafot etishi Xitoyga qarshi yurishning amalga oshmasligiga sabab bo‘ladi, bu esa Xitoyga 1406-yilda Vyetnamni, keyinchalik Mo‘g‘ulistonni istilo qilishiga yo‘l ochadi.

Mamlakatning iqtisodiy yuksalishi **Chjan Xe** boshchiligidagi harbiy dengiz floti faoliyatida namoyon bo‘ladi. Tarkibida 62 ta kema, 30 ming jangchisi bo‘lgan harbiy ekspeditsiya 1405–1433-yillarda Zond arxipelagi, Shri Lanka va Hindistonga 7 marta yurishlar tashkil qiladi. Uning kemalari Ormuz (Fors) ko‘rfazi va Sharqiy Afrika sohillariga qadar suzib borgan. Musulmon bo‘lgan Chjan Xe Makkani ziyorat qilgan. Bu ekspeditsiyalar Xitoyning mavqeini oshirib, tashqi savdoni kengaytirish imkonini bergan. Xitoy imperatorlari 1415–1420-yillarda Samarqandga **Ulug‘bek** saroyiga ham elchilar yuborgan. Lekin Temuriylar davlati mavqei balandligidan unga Xitoyning tazyiqi ta’sir etmagan.

112-rasm. Xitoy imperatori Yuan Chjan

113-rasm. Chjan Xe

XV asrning o'rtalaridan iqtisodiy inqirozning boshlanishi Xitoyning ichki taraqqiyoti va tashqi siyosatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

1. Mamlakat xo'jaligi yuksalishining sababi nimalardan iborat edi?
2. Xitoyni mo'g'ullar istilo qilishi va Yuan sulolasining boshqaruvi qanday amalga oshirilgan?
3. Min sulolasining boshqaruvi qanday bo'lgan?
4. Chjan Xe kim va uning faoliyati haqida gapirib bering.

39-§. YAPONIYA

Ijtimoiy munosabatlar. Yaponiyada yer egaligi munosabatlari XI–XII asrlarda uzil-kesil shakllangan. Bu paytga kelib yer egalari mulklari — **syoyenlar** vujudga kelgan. Bunday yerlar merosiy bo'lib, syoyenlar barcha soliqlardan ozod etilgan. Zamindorlar o'z yerlarini kambag'al dehqonlarga ijaraga berishgan.

Yaponiyada yirik yer egalari ma'lum toifalarga bo'lingan. Ulardan eng nufuzlilari — **xanke** deb nomlangan. Ularning vassallari **ryokalar** bo'lgan. Harbiy bo'linmalar jangchilari esa — **samuraylar** deb nomlangan. Ularga xo'jayinlari harbiy xizmat evaziga yer-mulkganlar. Yillar o'tib Yaponiya samuraylarining bir qismi Yevropa ritsarlari kabi alohida toifa, mayda dvoryanlarga aylangan. O'z yerlariga ega bo'lmagan jangchilar harbiy o'ljalar hisobiga yoki o'z xo'jayinlari hisobidan kun kechirganlar.

114-rasm.
Minamoto

Mamlakatning siyosiy tuzumi. Yaponiyada boshqa mamlakatlardan farq qiladigan siyosiy tuzum shakl-

langan. Yaponiyani XII asrdan **mikado** — imperator boshqargan. U mamlakatdagi barcha yerlarning egasi hisoblangan. Zodagonlar esa uning amaldorlari va noiblariga aylangan. Viloyat noiblarining mustaqil boshqarishga intilishi esa aksari holatlarda mamlakatni siyosiy tarqoqlikka olib kelgan.

Imperator hokimiyati zaiflana borib, ko'p o'tmay real hokimiyat mamlakatdagi eng kuchli mulkdor, harbiy qo'mondon — **syogun** qo'liga o'tgan. Dastlab syogunlik XII asr oxiridan mahalliy mulkdorlardan biri **Minamoto** tomonidan o'rnatilgan. U samuraylardan tuzilgan qo'shini bilan raqiblarini yengib, imperator poytaxti **Kioto**ni qo'lga kiritadi. Lekin Minamoto davlatni o'zining **Kamakura**dagi qal'a — saroyidan turib boshqaradi. Shu tariqa Yaponiyada qo'sh hokimiyatchilik paydo bo'ladi.

Mamlakatda dehqonlarning ahvoli nihoyatda og'ir edi. Soliqlarning ko'payib borishi xalqni juda qiynagan. Manbalarda yozilishicha, XIV—XV asrlarda yapon qishloqlarida ocharchiliklar tez-tez takrorlanib turgan. Ocharchilik ko'pincha turli yuqumli kasalliklar tarqalishi va ko'plab kishilarning halok bo'lishi bilan tugar edi.

115-rasm.
Yapon jangchisi

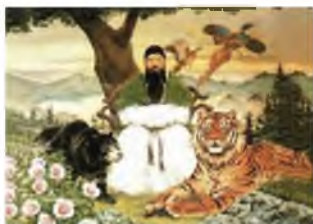
Yaponiya shaharlari taraqqiyoti. Yaponiyada o'rta asrlarda shaharlar o'sib, ularda hunarmandchilik va savdo rivojlangan. Yaponlar xitoyliklardan shoyi ipak, metallar, lak ishlab chiqarishni o'zlashtirib olganlar. Mamlakatda qadim zamonlardan temir, mis, oltin va kumush qazib olingan. Yapon ustalari bu ma'danlardan ajoyib qurollar tayyorlaganlar. Qurolsozlar yasagan qilichlar o'zining sifati bilan shuhrat qozongan. Manbalarda yozilishicha, 1483-yilda savdogarlar chet mamlakatlarga 67 ming dona qilich olib ketganlar. Yapon chinnisi, yelpig'ichlari, suyakdan,

qimmatbaho toshlardan yasab laklangan san'at buyumlari, paxtadan va ipakdan to'qilgan gazlamalari ham xorijda yuqori baholangan. Yaponlar Koreya, Xitoy, Vyetnam, Tailand, Filippin bilan qizg'in savdo olib borganlar. Mamlakatda — **Sakai, Xyogo, Xakata, Nagasaki** kabi yirik, aholi zich yashaydigan port shaharlar bor edi.

1. Yaponiyada XI–XII asrlarda yangi tuzum qanday shakllanib bordi?
2. Yaponiya boshqaruv tizimi boshqa Osiyo mamlakatlaridan nimalari bilan farq qilgan?
3. Syogun unvonining ma'nosini ayting.
4. Yaponiya shaharlari qanday rivojlangan?

40-§. KOREYA

116-rasm.

Chosonning afsonaviy asoschisi Tangun

«**Tonggi tarovat**» mamlakati. Choson (koreyscha, «Tonggi tarovat») ilk koreys davlatidir. Mazkur davlatning asoschisi afsonaviy **Tangun** hisoblanadi. Tangun Pxenyanda **Choson qirolligiga** asos solgan. Koreyslar Tangun davrini koreys xalqining tashkil topish davri deb hisoblashadi.

O'zaro kurashlar va xitoyliklar bilan bo'lgan janglar mil. avv. I asrda Qadimgi Chosonni uch qirollikka — **Pekche, Silla** va **Koguryo** bo'linib ketishiga olib keldi.

Uch qirollik davri. **Koguryo** davlatining tashkil topgan davri haqida tarixchi olimlar yagona fikrga kela olishmagan. Lekin u IV–V asrlarda Koreya yarimorolining shimoliy qismi, qo'shni Lyaodun yarimorolini egallagan yirik davlat bo'lgan. **Koguryo** qirolligining qo'shini o'zining jangovarligi bilan ajralib turgan. Ular birin-ketin qo'shni hududlarni zabt etgan. IV asr boshlarida **Koguryo** xitoyliklarni o'z hududidan batamom surib chiqaradi va

har jihatdan rivojlangan qudratli davlatga aylanadi. Bu davrda dehqonchilik, metall quyish va unga ishlov berish, to'qimachilik, hunarmandchilik, savdo-sotiq rivojlangan. Keyinchalik Koguryo o'rniga **Parxe** davlatiga asos solinadi. **Parxe qirolligi** IX asrning birinchi yarmida qudratli davlatga aylangan. Qirollik Yaponiya bilan elchilik aloqalarini o'rnatadi. X asrda ko'chmanchi kidanlar zarbasidan so'ng davlat parchalanib ketadi.

Koreya yarimorolining janubiy qismida III–IV asrlarda **Pekche** davlati vujudga keladi. Pekche qirolligi IV asrda markazlashgan davlatga aylanadi. Ilk budda tasvirlari Yaponiyaga ayni Pekche qirolligi davridan yetib boradi. O'rta asrlarda pekchelik tabib, hunarmand va olimlar hozirgi Yaponiyaning ijtimoiy va madaniy hayoti asoslari shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatgan. Hattoki, pekchelik olim **Van In** Yaponiya taxt vorisi bo'lgan shahzodaga us-tozlik qilgan. Pekche sulolasi hukmdorlari orqali Koreyaga xitoy yozuv va iyerogliflari hamda buddizm kirib keladi.

Silla qirolligi Koreya yarimorolining janubi-sharqida joylashgan. Dastlab Uch qirollik ichida Silla qirolligi eng zaifi va kam taraqqiy etgani edi. Silla qirolligi 668-yilda Xitoydagi Tan sulolasi bilan ittifoq tuzib, Koreya yarim-orolini o'z hokimiyati ostida birlashtirdi. Lekin Koreya Xitoyga boj-yasoq to'lab turgan. Mamlakatning birlashuvi Koreyada yer egaligi munosabatlarining uzil-kesil shakllanishida katta ahamiyat kasb etadi. O'zaro urushlarga chek qo'yilishi, qo'shni davlatlar bilan tinchlik o'rnatilishi mamlakatda ishlab chiqarish kuchlari rivojiga yo'l ochadi.

VIII asr o'rtalarida Silla qirolligining oltin davri boshlandi. Ushbu davrda davlat o'z taraqqiyoti va qudratining cho'qqisiga erishadi.

Koryo qirolligi. Lashkarboshi **Van Gon** tomonidan Koryo sulolasi (918–1392)ga asos solingan. Ushbu davlat poytaxti **Sonak** shahri (hozirgi Shimoliy Koreyadagi Kesson) bo'lgan. Koreya nomi Koryo nomidan kelib chiqqan. Van Gon o'z oldiga Koguryo qirolligining shimoli-sharqiy Xitoyda yo'qotgan hududlarini qaytarib olish vazifasini qo'yadi. Biroq ushbu vazifa amalga oshirilmay qoladi.

Keyingi yillarda Koryo qirolligi o'zaro kurashlardan zaiflashib qoladi. Bundan foydalangan mo'g'ullar 1231-yilda Koryo qirolligini bosib oladi va 1368-yilgacha o'z qo'l ostida tutib turadi.

Choson qirolligi. Koryo qirolligi Xitoy istilochilarini mamlakat hududidan haydab chiqargach, Koryo harbiy sarkardalaridan biri **Li Son Ge** 1392-yilda so'nggi Koryo hukmdorini taxtdan chetlatib, yangi **Li sulolasiga** asos soladi. Uning davrida mamlakat yana Choson nomini oladi. Davlat poytaxti Keyyondan **Xanson** (hozirgi Seul)ga ko'chiriladi. Choson qirolligi XV asr o'rtalarida iqtisodiy va madaniy jihatdan yuksaladi.

1. Qadimgi Choson qirolligi qanday qirolliklarga bo'linib ketgan?
2. Uch qirollik davri haqida nimalarni eslab qoldingiz?
3. Koryo qirolligiga kim tomonidan asos solingan?
4. Koreya qirolliklari haqida gapirib bering.

41-§. HINDISTON

Dehli sultonligining tashkil topishi. XI–XII asrlarda Hindistonning shimoliy hududlariga turk va afg'on qabilalarining hujumlari va joylashuvi kuchaygan. Musulmonlar bosib olgan viloyatlarda 1206-yilda poytaxti Dehli bo'lgan sultonlik vujudga keladi. Dehli sultonligining ilk hukmdori **Qutbiddin Oyboqning** qo'shini asosini turkiy qabilalardan tuzilgan suvoriylar tashkil qilgan. Sulton viloyatlar noibli-giga harbiylar, qo'shin boshliqlarini tayinlagan.

1206–1526-yillarda Dehli sultonligi faoliyat yuritgan.

Hindistonni istilo qilish davomida mahalliy mulkdorlarning ma'lum qismi yakson qilinsa, boshqalari yer-mulklarini tashlab ketadilar. Yirik zamindorlarning

yana bir qismi esa sulton hokimiyatini tan olib, uning xizmatiga o'tadilar. Sulton ularning ko'magida mahalliy aholidan soliqlar yig'gan, xalqni itoatda tutishda ham zamindorlar yordamiga tayangan. XII–XIII asrlar davomida Dehli sultonligining barcha hududlarida musulmonlar hokimiyati uzil-kesil o'rnatiladi. Sulton Qutbiddin Oyboqning vafotidan so'ng taxtga **Shamsiddin Eltutmish** (1211–1236) keladi. Uning boshqaruvi paytida Panjob, Sind va Bengaliyalar bo'ysundiriladi.

Yer egaligi. Dehli sultonligida barcha yerlar hukmdorniki hisoblangan. Mamlakatda yer egaligining asosiy turi **iqto'** bo'lgan. Viloyat noiblari to'plangan soliqlarning 10–20 % ini o'ziga qoldirishi evaziga zarur bo'lganda sultonga o'z qo'shinini berishi lozim edi.

Yer egaligining yana bir turi — **xolisa** deb nomlangan. Xolisa davlat ixtiyoridagi yerlar bo'lib, undan olinadigan soliqlar xazinaga tushib, davlat xarajatlari va maxsus qo'shinni ta'minlash uchun ishlatilgan.

Yer-mulklarning ma'lum qismi mahalliy hind feodallari — zamindorlarga tegishli edi. Dehli sultonligida **vaqf** yerlari va sulton hadya etgan yerlar ham bo'lgan.

Dehli sultonligi XIV–XV asrlarda. Eltutmishning vafotidan so'ng mamlakatda taxt uchun kurash kuchayib ketadi. Bu urushlarda g'olib chiqqan va taxtni egallagan **Alouddin Xiljiy** islohotlar o'tkazib, davlat xazinasini daromadlarini ko'paytiradi. Xiljiy kuchli qo'shin tuzib, o'zboshimcha feodallarni bo'ysundiradi. Bu davlat vaqtinchalik bo'lsa-da o'zining avvalgi qudratini tiklashiga yordam beradi. Dehli sultonligining kuchli va intizomli qo'shini bo'lishi shimoldan mo'g'ullar hujumlarini qaytarish imkonini beradi.

Xiljiyning vorisi **Muhammad Tug'luq** 1325-yilda taxtga keladi. U o'z hukmdorligini otasi paytida mustaqillik yo'lini tutgan knyazliklarni bo'ysundirishdan boshlaydi. O'zini «Iskandar Zulqarnaynning davomchisi» deb nomlagan sulton davrida Hindiston yarimoroli to'liq birlashtiriladi.

Sultonning soliq islohoti yuz bergan qurg'oqchilik tufayli muvaffaqiyatsiz tugaydi. Tug'luqning oltin va kumush

pullar bilan teng muomalada bo'lishi mo'ljallangan mis tangalarini zarb qildirishi uni ko'p o'tmay qadrsizlanib ketishga, har ikki islohotning natijasiz tugashiga olib keladi.

Keyingi hukmdor **Feruzshoh Tug'luq** davrida soliqlar kamaytirilib, davlat yerlari dehqonlarga ijaraga bo'lib beriladi. Uning boshqaruvi paytida qishloq xo'jaligi, hunarmandchilikning yuksalishi, oqilona boshqaruvi sultonga xalq homiysi sifatida shuhrat keltiradi. Ammo mamlakatda XIV asrda boshlangan siyosiy tarqoqlik davrida, ayrim knyazlarning mustaqillikka intilish jarayoni kuchayib boradi.

Dehlining keyingi sultoni **Mahmud** 1398–1399-yillarda Amir Temur qo'shinlariga qarshi kurashadi. Lekin tajribali sarkarda Mahmud qo'shinlarini yengib, Dehlini zabt etadi. Sohibqiron Samarqandga ko'plab hind hunarmandlari, me'morlarini olib qaytadi.

Shundan so'ng Hindiston mayda knyazliklarga bo'linib ketadi. Oradan o'n yilcha vaqt o'tib **Sayyidlar sulolasi** (1414–1451) taxtga keladi. Sayyidlar sulolasini afg'on qabilalari sardori **Bahlul Lo'diy** (1451–1489) taxtdan tushiradi. Uning nabirasi **Ibrohim Lo'diy Zahiriddin Muhammad Boburga** qarshi kurashadi.

1. Dehli sultonligi qachon va kim tomonidan tuziladi?
2. Hindistonda yer egaligining qanday turlari mavjud bo'lganini aytib bering.
3. Dehli sultonligida XIV asrda qanday islohotlar o'tkazildi?
4. Sohibqiron Amir Temurning Hindistonga yurishini eslang va so'zlab bering.

42-§. AMERIKA O'RTA ASRLARDA

Xo'jalik taraqqiyoti. Olimlarning fikricha, Amerika qit'asiga dastlabki odamlar Shimoliy Osiyodan hozirgi Bering bo'g'ozi orqali buyuk muzlik davrida, bundan

40 ming yil avval o'ta boshlagan va bu jarayon uzoq davom etgan. Natijada bu yerlarga yevropaliklar kelguniga qadar ham ko'psonli qabila va elatlar shakllangan.

Bu qabilalarning asosiy qismi ovchilik va baliqchilik bilan shug'ullangan. Ammo Markaziy va Janubiy Amerikaning tog' va tog'oldi hududlarida dehqonchilik xo'jaligi vujudga kelib, keng taraqqiy etgan. Bu hududlarda kechua, mayya, astek, olmek va tolteklar yashagan. Ular tosh boltalar bilan o'rmondagi daraxtlarni kesib, shox-shabbalarini yondirib, kulidan o'g'it sifatida foydalanishgan. Bu yerlarda yevropaliklarga ma'lum bo'lmagan makkajo'xori, kartoshka, kungaboqar, pomidor, kakao, tamaki ekinlari o'stirilgan.

Amerikaning katta qismida xonakilashtirilgan hayvonlar bo'lmagan. Ot, sigir, qo'y va echkilar qit'aga keyinchalik Yevropadan olib kelingan. Ular uy hayvonlaridan shimolda itni, janubda tuyasimon – lamani boqishgan. Parrandalardan kurka va o'rdak saqlangan.

Temir, omoch, g'ildirak, o't ochar qurollarni amerikalik hindular bilishmagan. Ularning mehnat va ov qurollari: tosh, jez va yog'ochdan yasalgan. Aholining katta qismi urug'chilik jamoasida yashagan. Faqat dehqonchilik bilan shug'ullangan mayya, astek va kechualar o'zlarining davlatlarini barpo qilganlar.

117-rasm. Hindular hayotidan

O'rta asrlarda mayya, astek va kechualar o'z davlatlarini barpo qilganlar.

Mayyalar davlati. Markaziy Amerikaning *Yukatan yarimorolida* (hozirgi Meksika) qadimdan mayya xalqlari yashab kelgan. Milodiy I ming yillikda mayyalarda shahar-davlatlar vujudga keladi. Ularning har birini «*buyuk kishi*» – hukmdor boshqarib, uning hokimiyati merosiy bo'lgan.

Asteklar davlati. Markaziy Amerikaning hozirgi Meksika hududida joylashgan. Bu yerlarga shimoldan kelgan **asteklar** katta ko'l o'rtasidagi orollarda XII asrda **Tenochtitlan** shahriga asos soladilar, ular sun'iy to'g'onlar bunyod etishgan, ibodatxonalar va saroylar qurishgan.

Asteklarda yer taqchil bo'lganidan ko'l tagidan suv o'simliklari va unumdor loyni ko'tarib, sollarda «*suzuvchi dalalar*» ham yaratganlar. Bu o'ziga xos ekinzorlardan yiliga bir necha marta hosil olingan.

Asteklar urug' jamoa bo'lib yashaganlar. Jamoa boshliqlari saylab qo'yilgan. Ekin maydonlari jamoa a'zolariga taqsimlab berilgan. Hukmron qabila vakillaridan **tlatoani** – lashkarboshi saylanib, u oliy hukmdor bo'lishidan tashqari, bosh kohin vazifasini ham bajargan.

118-rasm. O'rta asrlardagi Tenochtitlan shahri

Asteklar xo'jaligining asosi sug'orma dehqonchilik bo'lgan. Eng muhim ekin makkajo'xori bo'lib, undan mo'l hosil olingan.

Asteklarda hunarmandchilikning kulolchilik, to'qimachilik, mis va oltindan zargarlik buyumlari yasash sohalari yaxshi rivojlangan. Ayni paytda ular ma'danlarni bilishmaganligi sababli bolta va pichoqlarning toshdan yasalishi davom etgan. Zargarlar qimmatbaho toshlarga ishlov berib, qadalma naqshlar (mozaika) yasab, saroy va ibodatxona devorlarini bezashgan. Astek hunarmandlari ayniqsa naqshin idishlar, ajoyib gazlamalar, qush patlaridan tovus kabi tovlanadigan kashtalar tikishda mohir bo'lganlar.

Quruvchilar to'g'onlar, kanallar qurishib, xom g'isht yoki toshdan yasalgan ustunlar ustida uylar bunyod etganlar. Bozorlarda mol ayirboshlash orqali savdo yaxshi rivojlangan.

Inklar davlati. Janubiy Amerikaning And tog'lari yonbag'ridagi vohalarda inklar davlati vujudga kelgan. *Kechua* tillariga mansub *inklar* XII–XIII asrlarda Urubamba daryosi havzasida **Kusko** shahriga asos soladilar.

Inklar boshqa qabilalar yerlarini bosib olib, And tog'laridan Tinch okeaniga qadar ulkan xududda o'z hokimiyatlarini o'rnatadilar. Bu davlatni **Oliy Inka** boshqargan. U «*Quyoshning o'g'li*», uning yerdagi ramzi sanalgan. Aholi, shuningdek, turli tabiat kuchlari, yer va suv ilohlariga ham e'tiqod qilganlar. Bosib olingan hududlar aholisiga inklar o'z tartiblarini, madaniyatlarini o'tkazganlar. Natijada dastlab qabila nomi bo'lgan «*ink*» atamasi hukmron toifa – zodagonlarning umumiy nomiga aylangan.

Inklardan bo'lmagan aholi jamoa bo'lib yashab, hukmron toifa uchun ishlagan. Jamoa dehqonlar oilalaridan tashkil topib, ularning har biriga ma'lum yer, ekin maydoni birlashtirib qo'yilgan. Jamoalar yetishtirgan hosilning 2/3 qismini davlat va ibodatxonalarga topshirganlar. Mamlakatda rasman qulchilik bo'lmasa-da, jamoa a'zolari shafqatsiz ishlatilgan va deyarli huquqsiz bo'lgan.

Tog'li hududlar dehqonchilik uchun noqulay edi. Natijada jamoa erkaklari tik qoyalar yonbag'ri o'yib, toshlarning ustiga unumli tuproq yoyishgan. Bunday ekinzorlar tuprog'ini yomg'ir yuvib ketmasligi uchun atrofi tosh devorlar bilan o'rab chiqilgan. Inklarda asosiy ekinlar kartoshka va makkajo'xori bo'lgan. Dehqonlar, shuningdek, qovoq, paxta, ananas, banan ham yetishtirganlar. Yetishtirilgan hosil uchga: bir qismi ibodatxona kohin-

119-rasm. Inklar jangchilari

lari, ikkinchi qismi Oliy Inkaga berilgan, uchinchi qismi esa jamoaga qoldirilgan. Davlat omborlaridan to'plangan oziq mahsulotlaridan qo'shin va amaldorlarga berilgan. Urushlar, hosilsizlik yillari yoki turli tabiiy ofatlar paytida barcha jabrlanganlarga davlat zaxirasidan makka doni va quritilgan kartoshka tarqatilgan.

Xo'jalikda chorvachilikning o'rni ham muhim bo'lib, tuyasimon lama va alpakalarni faqat go'shti va juni uchun boqmasdan, ulardan yuk tashish uchun ham foydalanishgan. Inklarda hunarmandchilik yuksak rivojlangan. Oltin, kumush qazib olinib, ulardan buyumlar tayyorlash, kulolchilik va zargarlik, to'qimachilik, bo'yoqchilik, qurilish sohalari ayniqsa yuksalgan.

Poytaxt **Kuskoni** viloyatlar bilan bog'laydigan, umumiy uzunligi 15 minglab kilometr bo'lgan tosh yo'llar barpo etilgan, viloyatlar orasida pochta xizmati o'rnatilgan. Maxsus choparlar yugurgan holda bir-birlariga xabarni yetkazib, uni uzoq masofalarga eltishgan.

1. Amerika tub aholisining mashg'ulotlari haqida gapirib bering.
2. Mayyalar tarixi va madaniyati haqida nimalarni bilasiz?
3. Asteklar kim? Ular haqida so'zlab bering.
4. Inklar davlati qachon va qayerda vujudga kelgan?

43-§. AFRIKA XALQLARI O'RTA ASRLARDA

120-rasm. Afrikalik jangchilar

Afrika aholisi va xo'jaligi. Aholining aksari qismi I ming yillik oxiriga qadar tashqi dunyodan ajralgan holda yashagan. Qit'aning tropik o'rmonlarida, sahrolarda ovchi va terimchi qabilalar joylashgan. Afrikaning Misrdan boshqa hududlarida yashagan ba'zi dehqonlar ildizmevali ekinlarni yetishtirganlar.

Savanna hududlarida yerda unumdor tuprog'i bo'lgan joylarga moslashgan temir tishli chopqilar bilan ishlov berilgan. Sahroi Kabirning atroflarida ko'chmanchi, yarim ko'chmanchi va o'troq qabilalar ham, asosan, chorvachilik bilan shug'ullanganlar. Sahroning janubida **barbar** va **tuareglar**, G'arbiy Afrikada **fulbe**, Sharqda **masai**, **galla**, **sidamo**, **tigrelarda** chorvachilik asosiy xo'jalik bo'lgan.

Afrika davlatlari. Gana. Afrikaning Sharqida Misr, Arabiston va Hindiston bilan savdo aloqalari ta'sirida qadim zamonlardan **Nubiya** va **Aksum** (hozirgi Efiopiya) davlatlari tashkil topgan edi. Arab savdogarlari VII asrlarda G'arbiy Sudan yerlariga O'rta dengiz sohillaridan Afrikaga yuksak qadrlanuvchi tuz va boshqa mollarni keltirganlar. Savdo yo'llari kesishgan joylarda yirik qasaba — qo'rg'onlar: **Aukar**, **Gana**, **Tombuktu**, **Gao**, **Mali** vujudga kelgan. Musulmon savdogarlaridan tashqari mahalliy zodagonlar ham qo'rg'onlarda yashaganlar. Ular keyinchalik vujudga kelgan davlatlardagi boshqaruvni qo'lga oladilar. O'rta asrlarda Niger va Senegal daryolari havzasida dastlabki davlatlar — **Gana**, **Mali**, **Songailar** tashkil topadi. Ularning dastlabkisi G'arbiy Sudandagi **Gana** bo'lgan. U VIII asrda vujudga kelib, X asrda o'z taraqqiyotining cho'qqisiga erishgan.

Gana, Mali, Songai va Aksum — Afrikaning o'rta asrlardagi dastlabki davlatlari bo'lgan.

Gananing daromad manbalaridan biri savdodan keladigan boj to'lovlari edi. Bojning asosiy qismini chetdan keladigan savdogarlar: arablar, barbarlar, yahudiylar to'lagan. Lekin mamlakatning katta boyligi oltin bo'lgan. Gana podshosi va zodagonlari oltin va tuz savdosidan katta foyda olgan.

Podshoning kuchli qo'shini bo'lib, undagi 200 ming askarning deyarli 40 mingini kamonchilar, ma'lum qismini esa otliq jangchilar tashkil etgan. Marokash sultoni **Abu Bakr** 1076-yilda katta qo'shin bilan Ganani istilo

qilib, uni talagan. Bu voqealardan so'ng Gana podshosi Marokashga qaram bo'lib, boj-yasoq to'lashdan tashqari, o'z zodagonlari bilan islom dinini qabul qilishga ham majbur bo'ladi. Xalq qo'zg'oloni oqibatida marokashliklar hukmronligiga chek qo'yilganiga qaramasdan, Gana davlati parchalanib ketadi.

121-rasm. Mali hukmdori Muso I

Mali davlati. Mali davlat sifatida VIII asrda vujudga keladi. Uning keyingi rivojlanishiga qo'shni Gana davlatining qudrati to'sqinlik qilgan. XI asrdan Mali aholisi islomni qabul qiladi. Bu esa mamlakatga musulmon savdogarlarining ko'chib kelishini tezlashtiradi. Hunarmandchilik va savdo-sotiqning rivojlanishi natijasida XIII asrda

Mali o'z taraqqiyotining cho'qqisiga erishadi. Uning hukmdori **Sundiata Keyt** (1230–1255) ko'p sonli kuchli qo'shin tuzadi. Bu qo'shin yordamida Sundiata karvon yo'llari o'tadigan hududlarni, oltin konlarini, qolaversa, qadimgi Gana yerlarini egallaydi. Mali hukmdori istilo etilgan viloyatlar noibligiga o'z qarindoshlari va yaqinlarini tayinlaydi. Noiblar esa, o'z navbatida, lashkarboshi, amaldorlarga yer-mulklar in'om etishgan. Mahalliy aholidan soliqlar undirish ham noibning zimmasiga yuklangan. Ko'p o'tmay Mali butun arab dunyosida mashhur bo'lib ketadi. Uning hukmdori **Muso I** 1324-yilda Makkaga haj safari uyushtiradi. Muso I o'zi bilan safarga ko'p oltin olib yo'lda ularni saxiylik bilan tarqatib boradi. Hukmdorga 8 ming jangchi va 500 ta qul hamroh bo'lib, bu katta karvon 10–12 tonna oltinni o'zi bilan olib ketgani taxmin qilinadi. Bu voqeadan so'ng uzoq yillar davomida arab dunyosida oltinning narxi past bo'lgan.

Mali poytaxti **Niara** va boshqa shaharlarda hashamatli saroylar, masjidlar quriladi, hunarmandchilik va savdo rivojlanadi. Biroq ijtimoiy hayotda qabila zodagonlari mavqei saqlanib qoladi. Mali hukmdorlari o'z yaqinlari-

ning toj-u taxtga tajovuzidan cho'chib, ko'pincha saroy amaldorlarini, lashkarboshilari va hatto jangchilarni ham qo'shni qabilalar vakillaridan olishgan.

Mali aholisining asosiy qismi qishloqlarda yashovchi jamoalardan, jamoalar, o'z navbatida, yirik patriarxal oilalardan tashkil topgan.

XIV asr oxiriga kelib feodal tarqoqlik, sulolaviy nizolar Malining zaiflashishiga sabab bo'ladi. XV asrda Mali butunlay inqirozga uchrab, parchalanib ketadi.

Mali davlati VIII–XV asrlarda hukm surgan. XIII asrda Mali o'z taraqqiyotining cho'qqisiga erishgan. Poytaxti Niara shahri bo'lgan.

Songai davlati. Gana va Malining shimoli-sharqidagi songai qabilalari yirik savdo markazlaridan biri Gao atroflarida yashaganlar. I ming yillik boshlarida songailar tuzgan davlat birlashmasi dastlab Mali ta'sirida bo'ladi. Malining zaiflashuvi esa islomni qabul qilgan songailar hukmdori Almiga XIV asr oxirida ularni yengib, poytaxti Gao bo'lgan mustaqil davlat tuzish imkonini beradi. **Songai davlati** XIV–XV asrlarda yuksalgan. U Niger dar-yosi havzasida o'z hukmronligini to'liq o'rnatadi.

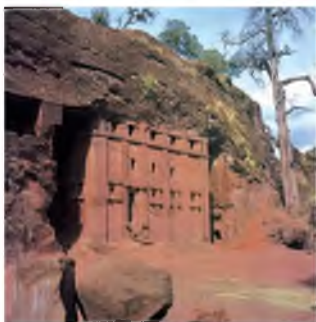
Mamlakat viloyatlarga bo'linib, ularni hukmdorning yaqin kishilari boshqargan. Songaining asosiy daromad manbai tranzit savdosi va oltin konlari edi. Aholidan undirilgan soliqlar ham muntazam oshib borgan va xazinani to'ldirish vositalaridan biri bo'lgan. Amaldorlarga taqdim etilgan katta yer-mulklarda qullar ishlagan. Davrlar o'tishi bilan qullar qaram dehqonlarga aylanib borgan. Ularning avlodlari esa kichik yer-mulkning erkin egalariga aylanib, davlatga faqat soliq to'laganlar, xolos. Songaida maxsus yollanma qo'shin ham tuzilgan edi.

Mamlakatda yuz bergan o'zaro urushlar, nizolar davlatni zaiflashtirib borgan. Bundan foydalangan Marokash sultoni XVI asr oxirida Songaini bosib oladi.

Songai davlati XIV asr oxiridan boshlab mustaqil faoliyat ko'rsatgan. Poytaxti — **Gao** shahri. Marokash sultoni XVI asr oxirida Songaini bosib oladi.

Aksum davlati. Hozirgi Efiopiyaning shimolida qadimda **Aksum** davlati vujudga kelib, uning yuksalishi IV—V asrlarga to'g'ri keladi. Aksum hukmdorlari karvon yo'llari joylashgan Arabistonning janubiy sohillarini, Sharqiy Sudanning bir qismini egallaydilar. Bu davlat Rim imperiyasi, keyinchalik Vizantiya bilan yaqin iqtisodiy va madaniy aloqada bo'lgan. Shu sababli Aksum hukmdori va uning a'yonlari xristian dinini qabul qiladilar.

122-rasm. Aksum podsholigi. Shoh Lalibeli ibodatxonasi

VII asrda Aksum qo'shini Arab xalifaligi lashkari mag'lubiyatga uchratib, Arabiston yarimorolining janubidagi yerlaridan mahrum qilgan. Aksumdagi vaziyat XI asrga kelib murakkablashib, davlat parchalanib ketadi.

Rivoyatlarga ko'ra, Aksumning birinchi hukmdori **Manelik** — podsho **Sulaymonning** Arabiston malikasidan tug'ilgan o'g'li bo'lgan. Bu Aksumning Arabiston bilan aloqalari qadimdan yaxshi bo'lganini, sulolaning nomi tarixiy asosga ega ekanligini ko'rsatadi.

1. Afrikada o'rta asrlarda yashagan xalqlar va qabilalarni sanab o'ting.

2. Afrika xalqlari xo'jaligi qanday rivojlangan?

3. Gana, Mali va Songai tarixidan nimalarni eslab qoldingiz?

4. Sizningcha, Aksum va boshqa Afrika davlatlari taraqqiyoti orasida farq bormi?

44-§. OSIYO, AMERIKA VA AFRIKA XALQLARI MADANIYATI

Turklar madaniyati. Usmonlilar jamiyatida XV asr oxirida madaniyatning turli sohalari ravnaq topdi. Mamlakatda shoira **Mehri xotun** va shoir **Mulla Mahmud** kabi qator iqtidorli shoirlar yetishib chiqdi. Turk me'morchiligi turli mamlakatlardan keltirilgan usta – quruvchilar tajribasidan foydalanib yuksala borgan. Millati yunon bo'lgan **Xoja Sinon** qurgan ajoyib me'morchilik durdonalari uni butun jahonga tanitdi. U o'z faoliyati davrida 300 dan ortiq inshootlar: masjidlar, madrasalar, saroylar, favvoralar, hammom va ko'priklar qurilishiga boshchilik qilgan.

Fanning turli sohalari ichida geografiyaning taraqqiyoti, ayniqsa, e'tiborga molikdir. Turkiyalik dengiz sayyohi **Piri Raisning** asarlari, uning O'rta, Qora va Egey dengizlari atlası – «*Bahriya*» dunyo fanidagi katta yutuq edi. **Evliya Chalabiyning** Yevropa manbalari asosida bitilgan ko'p jildli «*Sayohatnoma*» va **Xoja Xalifaning** «*Jahonnoma*» asarlarida arab va jahonning turli mamlakatlari haqida bayon qilinadi.

Koreys madaniyati. **Sechjon Buyuk** (1418–1450) soliq tizimida islohot o'tkazadi, davlat boshqaruvini takomillashtirib boradi. Uning davrida koreys madaniyati va san'ati gullab yashnaydi. Ilk bor milliy koreys universitetiga asos solinib, unda mumtoz xitoy adabiyoti o'rgatilgan. Buddha ibodatxonasi hisoblangan – **Pulguksa** quriladi. Qirol Sechjon mamlakatning donishmand va iqtidorli hukmdori bo'lgan. Uning boshqaruvi davrida maorif, ilm-fan va qishloq xo'jaligida ulkan muvaffaqiyatlarga erishiladi. Qirol Sechjon ishtirokida yangi taqvim tuziladi, yomg'irni oldindan aniqlaydigan asbob,

123-rasm.
Pulguksa ibodatxonasi

124-rasm
Sechjon Buyuk

125-rasm.
Asteklarning
rasmi taqvimlari

126-rasm. Chichen-
Itsadagi rasadxona

shamol tezligi va yoʻnalishini belgilaydigan asbob, quyosh va suv soatlari, yulduzlar xaritasi yaratiladi. Sechjon Buyuk rahbarligida qirol akademiyasi olimlari koreys alifbosini yaratadi.

Amerika xalqlari madaniyati. Mayyalarning iqtisodiy-madaniy taraqqiyoti milodiy asr boshlarida yozuvni yaratish imkonini beradi. Kohinlar qilqalam bilan iyerogliflarni bitib, rasmlar bilan bezatgan.

Mayyalar hayotida kohinlar muhim oʻrin tutgan. Ular jamoa aʼzolariga dehqonchilik ishlarini bajarish muddatlarini belgilab berganlar. Mayyalar eng aniq taqvimlardan birini yaratganlar. Matematikaga «*no*»ni anglatuvchi belgi mayyalar tomonidan hindlardan ham avval kiritilgan. Mamlakat poytaxti — **Chichen-Itsada** rasadxona qurilgan. Unda kohinlar sayyoralarning Quyosh tevaragida aylanishi vaqtini hisoblab chiqqanlar hamda Quyosh va Oyning tutilishini oldindan aytib bera olganlar.

Mayyalar maxsus tepaliklar yasab, baland poydevorlar ustida oʻzlarining zinapoyali ehromlarini, saroy va ibodatxonalarini barpo etganlar. Saroy va ibodatxonalarining derazalari boʻlmasdan, ular eshiklar orqali yoritilgan. Tekis va ravon

shahar koʻchalari toshdan bunyod etilgan.

Astklar qoʻshni mayyalar ixtirosi asosida oʻzlarining quyosh taqvimini yaratganlar. Piktografik yozuv shakllangan. Astklar dini koʻp xudolikka asoslangan edi. Xudolar orasida eng eʼtiborlisi, urush xudosi sharafiga hatto odamlar ham qurbonlik qilingan. Ibodatxona kohinlari xalq orasida alohida hurmat-eʼtiborga ega boʻlgan.

Piktografik yozuv (lotincha **pictus** – rasmlı va yunoncha **grapho** – yozaman, rasmlı yozuv) – ma’lumotning umumiy mazmunini rasm orqali yoki rasmlarni ketma-ketligi orqali eslab qolish maqsadida tasvirlash.

Poytaxt Tenochtitlanda zodagonlarning farzandlari va oddiy xalq bolalari uchun alohida-alohida maktablar bo’lgan. Xalq bolalari uchun maktablarda dehqonchilik, hunarmandchilik va harbiy ish o’rgatilgan. Zodagonlarning farzandlari esa tarix, husnixat, o’qish, hisoblash, astronomiya, she’riyat, notiqlik san’atlari asoslarini o’rganishgan. Tenochtitlanda har yili madhiya, qissalar yozadigan shoir-qo’shiqchilar ko’rik-musobaqalari o’tkazilib, g’oliblar mukofotlangan.

Inklar. Zodagonlarning bolalari maxsus maktablarda o’qigan. Yozuv bo’lmagani sababli bolalar inklarning dini, boshqaruv tartibi, qonunlari va udumlariga oid ma’lumotlarni yodlaganlar. Inklarning o’ziga xos «**tugunli xati**» (kipu) bo’lib, uning sir-lari faqat ruhoniylarga ma’lum edi.

Inklarning matematika, astronomiya, geografiya, tibbiyot, botanika va boshqa ilm-fan sohalarida chuqur bilimlari bo’lgan. Ularning aniq taqvimi 12 oyga bo’lingan. Tabiblar insonning bosh suyagida jarrohlik muolajalarini amalga oshirishni bilganlar.

Afrika xalqlari madaniyati. Afrika xalqlarida avlod-dan-avlodga o’tib kelgan ajoyib afsona va ertaklar ko’p bo’lgan. Ular qimmatli tarixiy manba bo’lib xizmat qiladi.

Afrika xalqlari ichida o’z yozuviga ega bo’lganlari ham bor edi. Jumladan, Aksumda IV asrdayoq mahalliy yozuv islohoti o’tkaziladi. Bu alifbo Efiopiyada hozirgi kunga qadar saqlanib qolgan. Aksumda qurilish sohasida, ayniqsa, katta yutuqlarga erishilgan. Bu davrda qurilgan saroylar,

127-rasm. Kipu – tugunli xat

xristian ibodatxonalari va yerosti daxmalari bugunga qadar saqlanib qolgan.

128-rasm. Benindagi shoh saroyida jezdan ishlangan jangchi nog'orachi

G'arbiy Sudan xalqlari madaniyatining yuksak taraqqiyotida arablarning ta'siri kattadir. Islom dini qabul qilinganidan keyin bu yerlarda arab mamlakatlaridan kelgan usta va me'morlar masjidlar, saroylar, qasrlar, jamoat binolari, kasalxonalar, hammom, istirohat bog'lari quradilar. Musulmon maktab va madrasalari ochiladi. Jumladan, Tombuktu madrasasida ilohiyotdan tashqari tarix, fiqh, matematika, astronomiya kabi fanlar o'qitilardi.

Afrikaliklar san'atning turli soha-larida katta muvaffaqiyatlarga erishganlar. Yog'och va jezdan yasalgan haykallar va niqoblar nafisligi bilan odamlarni hozirgi kungacha hayratlantirib kelmoqda. Benindagi shoh

saroyidan jezdan ishlangan podsho va a'yonlarning bo'rtma rasmlari topilgan. Ularda ov va urushlar, shuningdek, saroy hayoti sahnalari aks ettirilgan.

Afrika xalqlarining o'rta asrlardagi taraqqiyoti Osiyo va Yevropa davlatlaridagiga nisbatan birmuncha orqada bo'lishiga qaramasdan aholi xo'jalikda muvaffaqiyatlarga erishib, o'ziga xos moddiy va ma'naviy madaniyat yaratdi.

1. Usmonli turklar madaniyatidan nimalarni eslab qoldingiz?
2. Koreya madaniyatiga oid asosiy yutuqlarni sanab o'ting.
3. Amerikaning qaysi tub xalqi piktografiya yozuvini yaratgan, yana qanday yozuvlarni bilasiz?
4. Maorifdagi o'ziga xosliklar nimalarda aks etgan?
5. Afrika xalqlari madaniyati haqida so'zlab bering.

MUHIM TARIXIY SANALAR

III asr – Xitoyning Xan imperiyasi o‘rnida Vey, Shu va U davlatlarining tashkil topishi.

320–340-yillar – Hindistonda Chandragupta I hukmronlik qilgan yillar.

395-yil – Rim imperiyasining G‘arbiy va Sharqiy Rim imperiyalariga bo‘linishi.

IV–VI asrlar – xalqlarning Buyuk ko‘chishlari davri.

VI asrning boshi – Amvrosiy Avrelian brittlarni birlashtirib, anglsakslarga qarshilik ko‘rsata boshlaydi.

407-yil – Rim legionlari Britaniyani tashlab, Italiyaga qaytadi.

476-yil – germanlar istilosi G‘arbiy Rim imperiyasining qulashiga sabab bo‘ladi.

486-yil – Xlodvig franklar davlatiga asos soladi.

527–565-yillar – Yustinian I hukmdorlik qilgan yillar.

570-yil – Muhammad (s.a.v.) Makkada tavallud topgan yil.

589–618-yillar – Xitoyda Suy sulolasi hukm surgan davr.

610-yil – Muhammad (s.a.v.)ga Alloh taolodan ilohiy oyatlar ayon bo‘la boshlaydi.

618–907-yillar – Xitoyda Tan sulolasi hukm surgan davr.

630–1258-yillar – Arab xalifaligi faoliyatda bo‘lgan davr.

681–701-yillar – Bolgariyada Asparux hukmronlik qilgan davr.

661–750-yillar – Arab xalifaligida Umaviylar sulolasi hukmronligi davri.

711-yil – Toriq ibn Said boshchiligidagi arablar qo‘shini Ispaniyani bosib oladi.

732-yil – Puate jangida franklar hukmdori Karl Martell arablarni yengib, ularning Yevropaga yurishlariga chek qo‘yadi.

750–1258-yillar – Arab xalifaligida Abbosiylar hukmronligi davri.

768–814-yillar – Buyuk Karl hukmronlik qilgan davr.

IX asr boshlari – xalifa Ma‘mun saroyida «Bayt ul-hikma» (dohishmandlik uyi) tashkil qilinadi.

843-yil – Verden shahridagi shartnoma bo‘yicha vujudga kelgan qirolliklar o‘rnida keyinchalik Fransiya, Germaniya va Italiya davlatlari vujudga keladi.

871–900-yillar – qirol Alfred hukmronlik qilgan davr.

893–927-yillar – Bolgariyada Simeon hukmdorlik qilgan davr.

919-yil – Saksoniya gersogi Genrix qirol deb e‘lon qilingan.

936–973-yillar – Otton I ning hukmronlik davri.

962-yil – Rim papasi Ioann XII Otton I ga imperatorlik tojini kiydiradi.

962–1806-yillar – Muqaddas Rim imperiyasi (Germaniya) hukm surgan davr.

988-yil – Kiyev Rusida xristian dini joriy qilinadi.

1066-yil – Angliya Normandiya gersogi Vilgelm tomonidan bosib olinadi.

1096–1270-yillar – salib yurishlari bo‘lib o‘tgan davr.

XII asr – G‘arbiy Yevropaning yirik shaharlarida dastlabki oliy-gohlar – universitetlar ochila boshlagan.

XII asr – asteklar Tenochtitlan shahriga asos soladi.

1152–1190-yillar – Fridrix I Barbarossa hukmronlik qilgan davr.

1187-yil – Salohiddin Ayubiy salibchilardan Quddus shahrini tortib oladi.

1204–1261-yillar – salibchilar tomonidan asos solingan Lotin imperiyasi faoliyati davri.

1206-yil – Onon daryosi bo‘yidagi qurultoyda Temuchin ulug‘xon deb e‘lon qilinadi.

1206-yil – Dehli sultonligi tashkil etiladi.

1265-yil – Angliyada ilk parlament chaqiriladi.

1279-yil – mo‘g‘ullar Xitoyni to‘liq bo‘ysundirib, Yuan sulolasiga asos soladi.

1302-yil – Fransiyada General shtatlar chaqiriladi.

1337–1453-yillar – Angliya bilan Fransiya o‘rtasidagi «Yuz yillik urush».

1368-yil – Xitoyda Yuan Chjan asos solgan Min imperiyasi tashkil topdi.

1395-yil – Sohibqiron Amir Temurning Oltin O‘rda ustidan Tarak daryosi bo‘yidagi g‘alabasi Rus yerlari va Sharqiy Yevropa xalqlarining mo‘g‘ullar zulmidan ozod etilishida hal qiluvchi omillardan bo‘ldi.

1402-yil yozi – Amir Temur bilan Boyazid o‘rtasidagi Anqara jangi.

1415–1420-yillar – Xitoy imperatorlari Samarqanddagi Ulug‘bek saroyiga elchi yuboradi.

1445-yil – Iogann Gutenberg kitob bosish dastgohini ixtiro qildi.

1453-yil, may – Konstantinopol usmoniy turklar tomonidan egallandi va shahar Istanbul deb nomlandi.

MUNDARIJA

Mualliflardan	3
Kirish	4

I BOB. OʻRTA ASRLARNING ILK DAVRI

1-§. German qabilalari va Rim imperiyasi.....	8
2-§. Franklar. Franklar davlatining tashkil topishi.....	12
3-§. Franklar imperiyasi	17
4-§. Britaniyadan Angliyaga	21
5-§. Muqaddas Rim imperiyasi	26
6-§. Vizantiya: Gʻarb va Sharq orasida	29
7-§. Slavyanlar va ularda davlatlarning tashkil topishi	33
8-§. Sharqiy slavyanlar. Kiyev Rusi.....	37
9-§. Yevropa xalqlari madaniyati.....	41

II BOB. ILK OʻRTA ASRLARDA OSIYO

10-§. Arabiston ilk oʻrta asrlar boshida	47
11-§. Arab xalifaligi	51
12-§. Hindiston.....	53
13-§. Xitoy (IV–X asrlarda)	56
14-§. Osiyo mamlakatlari madaniyati.....	59

III BOB. JAHON XALQLARI OʻRTA ASRLARNING RIVOJLANGAN DAVRIDA (XI–XV ASRLAR)

15-§. Yevropada oʻrta asr shaharlari	65
16-§. Oʻrta asrlarda tovar ishlab chiqarishning yuksalishi. Bozor va yarmarkalar	70
17-§. Osiyo mamlakatlarining oʻrta asr shaharlari	74
18-§. Oʻrta asrlarda xristianlik.....	78
19-§. Salib yurishlari	80
20-§. Dastlabki salib yurishlari.....	83
21-§. Keyingi salib yurishlari.....	86

IV BOB. YEVROPADA MARKAZLASHGAN DAVLATLARNING TASHKIL TOPISHI

22-§. Fransiyada markazlashgan davlatning tashkil topishi.....	89
23-§. General shtatlar	91
24-§. Yuz yillik urushning boshlanishi va uning dastlabki davri	93
25-§. Fransiyada mutlaq monarxiya	95
26-§. Angliyada markazlashgan davlatning tashkil topishi	98
27-§. Angliya o'rtasrlar so'ngida	102
28-§. Germaniya	104
29-§. Rus knyazliklari	108
30-§. Ruslarning bosqinchilarga qarshi kurashi	110
31-§. Rus knyazliklarida markazlashish jarayonlari	112
32-§. Yevropa madaniyati	113
33-§. Yevropada me'morchilik, san'at va adabiyot	117

V BOB. OSIYO, AMERIKA VA AFRIKA XALQLARI

34-§. Saljuqiylar davlati	121
35-§. Usmonli turklar davlati	122
36-§. Mo'g'ullar davlati	125
37-§. Oltin O'rda xonligi	128
38-§. Xitoy.....	132
39-§. Yaponiya	136
40-§. Koreya	138
41-§. Hindiston.....	140
42-§. Amerika o'rtasrlarda	142
43-§. Afrika xalqlari o'rtasrlarda	146
44-§. Osiyo, Amerika va Afrika xalqlari madaniyati.....	151
Muhim taixiy sanalar	155

UO'T: 94(100)=512.133(075.3)

63.3(0)

J-39

Salimov, Tursun O'sarovich.

Jahon tarixi (milodiy V asr oxiridan — XV asr oxirigacha): umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik/ T.O'.Salimov, F.E.Sultonov. — tuzatilgan va to'ldirilgan uchinchi nashri. — T: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2017. — 160 bet.

KBK 63.3(0)ya72

Tursun O'sarovich Salimov,
Farhod Ergashevich Sultonov

JAHON TARIXI

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik

To'ldirilgan va tuzatilgan uchinchi nashri

«O'zbekiston milliy ensiklopediyasi»
Davlat ilmiy nashriyoti, Toshkent — 2017

Muharrir	<i>M. Jumayev</i>
Badiiy muharrir	<i>A. Yoqubjonov</i>
Texnik muharrir	<i>U. Sapayev</i>
Sahifalovchi dizayner	<i>Sh. Sirojiddinov</i>

Nashriyot litsenziyasi AI № 160, 14.08.2009-y.

16.05.2017. da bosishga ruxsat etildi. Bichimi 60x90 1/16.

Tayms garniturası, kegl 10, 11. Ofset bosma. 9,50 nashr tabog'i.

10,0 shartli bosma taboq. Adadi 441 443. 62-sonli shartnoma. 17-343-buyurtma.

«O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti.
100011, Toshkent sh., Navoiy ko'chasi, 30.

O'zbekiston matbuot va axborot agentligining «O'zbekiston»
nashriyot-matbaa ijodiy uyi bosmaxonasida chop etildi.
100011, Toshkent sh., Navoiy ko'chasi, 30.

Ijaraga berilgan darslik holatini ko'rsatuvchi jadval

T/r	O'quvchining ismi va familiyasi	O'quv yili	Darslikning olingandagi holati	Sinf rahbarining imzosi	Darslikning topshirilgandagi holati	Sinf rahbarining imzosi
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

Darslik ijaraga berilib, o'quv yili yakunida qaytarib olinganda yuqoridagi jadval sinf rahbari tomonidan quyidagi baholash mezonlariga asosan to'ldiriladi:

Yangi	Darslikning birinchi marotaba foydalanishga berilgandagi holati
Yaxshi	Muqova butun, darslikning asosiy qismidan ajralmagan. Barcha varaqlari mavjud, yirtilmagan, ko'chmagan, betlarda yozuv va chiziqlar yo'q.
Qoniqarli	Muqova ezilgan, birmuncha chizilib, chetlari yedirilgan, darslikning asosiy qismidan ajralish holati bor, foydalanuvchi tomonidan qoniqarli ta'mirlangan. Ko'chgan varaqlari qayta ta'mirlangan, ayrim betlarga chizilgan.
Qoniqarsiz	Muqovaga chizilgan, yirtilgan, asosiy qismidan ajralgan yoki butunlay yo'q, qoniqarsiz ta'mirlangan. Betlari yirtilgan, varaqlari yetishmaydi, chizib, bo'yab tashlangan. Darslikni tiklab bo'lmaydi.

UO'T: 94(100)=512.133(075.3)

63.3(0)

J-39

Salimov, Tursun O'sarovich.

Jahon tarixi (milodiy V asr oxiridan — XV asr oxirigacha): umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik/ T.O'.Salimov, F.E.Sultonov. — tuzatilgan va to'ldirilgan uchinchi nashri. — T: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2017. — 160 bet.

KBK 63.3(0)ya72

Tursun O'sarovich Salimov,
Farhod Ergashevich Sultonov

JAHON TARIXI

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik

To'ldirilgan va tuzatilgan uchinchi nashri

«O'zbekiston milliy ensiklopediyasi»
Davlat ilmiy nashriyoti, Toshkent — 2017

Muharrir	<i>M. Jumayev</i>
Badiiy muharrir	<i>A. Yoqubjonov</i>
Texnik muharrir	<i>U. Sapayev</i>
Sahifalovchi dizayner	<i>Sh. Sirojiddinov</i>

Nashriyot litsenziyasi AI № 160, 14.08.2009-y.

16.05.2017. da bosishga ruxsat etildi. Bichimi 60x90 ¹/₁₆.

Tayms garniturası, kegl 10, 11. Ofset bosma. 9,50 nashr tabog'i.

10,0 shartli bosma taboq. Adadi 53 889. 62-sonli shartnoma. 17-344-buyurtma.

«O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti.
100011, Toshkent sh., Navoiy ko'chasi, 30.

O'zbekiston matbuot va axborot agentligining «O'zbekiston»
nashriyot-matbaa ijodiy uyi bosmaxonasida chop etildi.
100011, Toshkent sh., Navoiy ko'chasi, 30.